

De joodsche gemeente == te Groningen ==

———— :: DOOR :: ————

Dr. I. MENDELS

LEERAAR AAN DE RIJKS HOOGERE
BURGERSCHOOL TE GRONINGEN

MET 2 PLATEN IN LICHTDRUK

ERVEN B. VAN DER KAMP. — 1906. — GRONINGEN.

DE JOODSCHE GEMEENTE TE GRONINGEN

De joodsche gemeente == te Groningen ==

——:: DOOR ::——

Dr. I. MENDELS

LEERAAR AAN DE RIJKS HOOGERE

BURGERSCHOOL TE GRONINGEN

MET 2 PLATEN IN LICHTDRUK

ERVEN B. VAN DER KAMP. — 1906. — GRONINGEN.

STADTBIBLIOTHEK
FRANKFURT AM MAIN.

VOORBERICHT.

De hierachter volgende bladzijden bevatten een studie over de joodsche gemeente te Groningen, op uitnoodiging van de Redactie van den Groningschen Volksalmanak voor den jaargang 1907 geschreven. De overweging, dat er misschien ook buiten den lezerskring van den Volksalmanak belangstelling voor het onderwerp bestaat, heeft aanleiding gegeven tot deze afzonderlijke uitgave.

Een tot dusver vrijwel onontgonnen veld viel hier te bearbeiten. Want weliswaar heeft Mr. H. O. Feith achter zijn redevoering, uitgesproken bij het zilveren feest van het departement Groningen der Maatschappij tot nut van het Algemeen,¹ eenige interessante, ter zake dienende aantekeningen geplaatst — en wijdt Koenen in zijn Geschiedenis der Joden in Nederland² een paar regels aan de groningsche, maar hier houden de gedrukte bronnen dan ook mee op.

Bij het putten uit de ongedrukte mocht ik veel medewerking ondervinden. Burgemeester en Wethouders verleenden mij toegang tot het stadsarchief en maakten mij het raadplegen van de voor mijn doel noodige

¹ Groningen, 1819.

² Utrecht, 1843.

bescheiden zoo gemakkelijk mogelijk. Evenzoo handelde de heer H. J. Van Hasselt Sr., voorzitter der Ned. Israëlietische gemeente, ten opzichte van het kerkelijk archief. De heeren Dr. A. Pekelharing, secretaris van Groningen, Mr. H. P. Van Berkum, commies-redacteur ten stadhuiuze, W. Boutelje, secretaris der Israel. gemeente, en vooral niet te vergeten de redacteurs van den Groningschen Volksalmanak, Jhr. Mr. J. A. Feith en Mr. P. G. Bos, waren zoo vriendelijk mij zeer gewaardeerde inlichtingen te verstrekken.

Al deze heeren gelieven mijn besten dank te aanvaarden.

GRONINGEN, November 1906.

I. MENDELS

INHOUD.

	Bladz.
INLEIDING	1
Ouderdom der joodsche gemeente te Groningen. Joden in de Middeleeuwen. In Brabant. — Thomas van Aquino, 1—2. — Oordeel van Dirck Potter in Der Minnen Loep, 2. — Lot van Jonkvrouw van Eck, 3. — Pausen beschermen de Joden, 4. — De magistraat te Arnhem dwingt de Joden een bijzonder teeken te dragen, 5. — De spaansche regeering ver- drijft hen uit de Nederlanden, 5.	
HOOFDSTUK I. De Groningsche Joden vóór 1795.	6
Simon Micheels in Groningen toegelaten, 6. — De meeste beroepen voor Joden gesloten, 7—8. De Staten-Generaal verklaren hen tot onder- danen van den staat, 8. — Joden in Stad en Lande, 9. — Isac Samuels te Delfzijl, 9. — Portugeesche Joden te Groningen, 10. — De repetitor van Prof. Braun, 11. — Synagoge verboden, 12. — Toestand der duitsche Joden, 12. — Zij worden in 1710 verdreven, 13—14. — Mozes Goldsmit, 15. — Vreemde Joden mogen niet in de Oldambten wonen, 15. — De Ned. Herv. Kerkeraad, 16—18. — Vrije uitoefening van godsdienst, 18. — Onderhandelingen over een eigen begraafplaats, 19. — Komst der poolsche Joden, 20. — Het reglement van 1744, 21—25. — De eerste synagoge, 26. — R. I. S. Cohen, 27. — Eed van de Joden geveegd,	

28—29. — Maatregelen tegen vreemde Joden, 30—32. — Slechte toestand der finantiën, 33—34. — De Order van 1776, 35—39. — Christenen op joodsche bruiloften, 39—40. — Joodsche huwelijken, 41. — Oordeel van de Theologische Faculteit, 41—43. — Samuel Philips, 43—45. — Ongepermitteerde Joden, 46. — Budget der joodsche gemeente, 47—48. — Salarissen, 48. — R. L. H. Geloga of Glogau, 49. — Woelingen, 49—50.

HOOFDSTUK II. De overgangsjaren 1795—1814 50

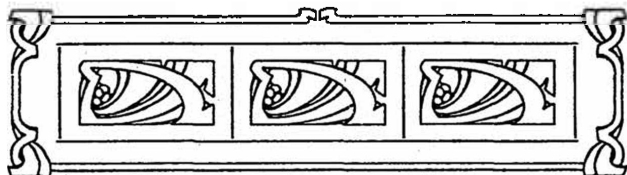
De Joden-emancipatie, 51. — De Joden weigeren onderstand voor hun armen uit publieke fondsen, 52. — Revolutionaire Joden, 53—54. — De gemeente wil geen gelden van Martini-kerk en A-kerk, 56—57. — Het reglement van 1776 gehandhaafd, 58—59. — R. I. Lemming, 59. — Standje aan parnas en penningmeester. R. S. Berenstein, 59—62. — R. A. Izaks gen. Deen, 62. — Koning Lodewijk. Zijn optreden voor de Joden, 63—68. — De fransche tijd. Bevrijding, 69.

HOOFDSTUK III. De joodsche gemeente na 1814 70

Gewijzigde verhouding tusschen stadsbestuur en joodsche gemeente, 70. — De quaestie-Perel, 71. — De naam Israëlieten, 73—74. — Het genootschap Tiphéret Bachurim, 75. — Geldelijke subsidies, 76—78. — Koning Willem I, 78. — R. S. J. Rosenbach, 78. — Splitsing van de gemeente, Teshuat Israël, 79—80. — Dr. J. Rosenberg als opperrabbijn, 81—84. — Zijn ontslag, 85. — Mr. B. I. Cohen, secretaris, 86. — De opperrabbijn A. Van Loen. Zijn herderlijke arbeid, 87—88. — Stichting van een nieuwe synagoge, 88. — Haar inwijding, 90. — Haar beteekenis voor Groningen, 93.

OUDE SYNAGOGUE.

DE JOODSCHE GEMEENTE TE GRONINGEN.

INLEIDING.

De joodsche gemeente te Groningen bestaat sedert het midden der 18de eeuw. Voor dien tijd woonden hier wel eenige Joden, maar ze vormden geen gemeente. Of in Stad en Lande reeds in de middel-eeuwen Joden gevestigd waren, is niet zeker, zelfs niet waarschijnlijk. In de Zuidelijke Nederlanden, bepaaldelijk in Brabant, hadden zij toen bloeiende nederzettingen. Vrouwe Aleid, weduwe van hertog Hendrik III van Brabant, ¹ vond daarin zelfs aanleiding bij Thomas van Aquino advies in te winnen over de vraag, of het haar geoorloofd was van de Joden in haar gebied belastingen te heffen; waarop Divus Thomas antwoordde met een geleerde verhandeling, „*De regimine Judaeorum*”, d. i. hoe de Joden te besturen. ² In de

¹ Zij nam van 1261—1271 de voogdij waar over haar minderjarigen zoon Hendrik IV.

² Over Aquino's „*De regimine Judaeorum ad ducissam Brabantiae*”, bij Werner, Der heilige Thomas von Aquino. 1858. I, 115.

latere middeleeuwen werden de brabantse Joden deels uitgemoord, deels verdreven. Dit was een gevolg van het sinds de kruistochten steeds aangroeiend fanatisme. Zoo werden, om 't bij dit voorbeeld te laten, in 1369 Joden te Brussel beticht, gewijde ouwels uit een kerk gestolen en met messteken doorboord te hebben. De beschuldigten werden levend verbrand, de overigen voor eeuwig uit Brabant gebannen.

In de noordelijke gewesten, Gelderland uitgezonderd, kwamen zij slechts in kleinen getale voor. De tijdgeest was hun niet gunstig gezind. Een man als Dirc Potter laat zich in zijn „Der Minnen Loep”, na allerlei curieuse gevallen van „ongeoirlofde minne” besproken te hebben, aldus over hen uit: ¹

Nyemant en laet hem verleyden
Van eenigen Yoden of van Heyden.
Een man die mint een yoedsch wijff
Ende natuerlic roert haer lijff,
Off een Heydens dierghelijck,
Hi verdient rechtveerdelijck,
Datmen ² brande in een vier,
Ghelijck oft waer een beestelic dier.
Desghelijck een wijff verdiende,
Die so den Yoede off Heyden diende.
So groten sonde ist ende schande,
Datmen se rechten sal mitten brande.

¹ Der Minnen Loep, ed. Leendertz. 3de boek vs. 1167 vlg.

² Men = men'm.

Schuwet dat, ghi guede man,
Ghi, eerbaer wive, sietet an,
Hoe groot dat die misdaden sijn,
Die men recht met sulken pijn.

Wie zoo schreef was niet de eerste de beste; hij behoorde tot den toonaangevenden kring van het Holland dier dagen. Dirc Potter was baljuw van Den Haag en vertrouweling van graaf Willem VI, den vader van Jacoba van Beieren. Geen wonder inderdaad dat, waar zulke meeningen in haar onmiddellijke omgeving vrijelijk geuit mochten worden, de jeugdige Jacoba wel moest opgroeien tot een hardvochtige, wreede vrouw.¹

Tot eer van den nederlandschen volksaard zij hier evenwel geconstateerd, dat, voor zoover mij bekend, tusschen Schelde en Eems nooit stemmen zijn opgegaan om aan Dirc Potter's meening wettelijke sanctie te geven; en de kans, dat dit ooit gebeuren zal, mag wel zeer klein geacht worden.

Maar buiten deze landen was het anders daarmee gesteld. Zoo weet Suederus de Culenburch in zijn *Origines Culenburgicae*² te verhalen van zekere jonkvrouw uit het oud-adellijk geldersche geslacht der Van Ecks, die, in 1420 te Keulen vertoevende, tot haar ongeluk in liefde ontstak voor een joodschen jongeling, vermoedelijk in 't geheim met hem trouwde en deze destijds gevaarlijke verbintenis met den vuurdood moest boeten.²

¹ Vgl. Fruin's Verspreide Geschriften, VIII, p. 214.

² Bij Matthaeus, *Analecta*, VI p. 281, eerste ed. „Dese Hendrick Bor van Eck had een dochter ende verliefde te Ceulen op een Jode en wert dair gebrant”.

Of Dirc Potter in deze stichtelijke historie de hand gehad heeft, weet ik niet; maar niet onwaarschijnlijk is het, dat hij de plechtigheid in hoogsteigen persoon bijgewoond heeft. In hetzelfde jaar 1420 zien wij hem voor ambtsbezigheden in Gelderland en hoe langer hoe meer schuift hij dan naar de duitsche grens. Van Kuilenbnrg gaat hij naar Wageningen: van daar naar Rosendaal bij Arnhem.¹ Keulen trekt hem blijkbaar aan. Daar was voor Dirc Potter wat moois te zien; — zijn *morale en action*.

Zooals reeds gezegd, schijnt Gelderland het eenige noord-nederlandsche staatje geweest te zijn, waar de Joden in de middeleeuwen vrij talrijk waren. Tevens was het 't eenige nederlandsche gewest, waar men de Joden verplichtte een bijzonder teeken te dragen, om hen van de Christenen te onderscheiden. De Gelderschen konden zoo doende zich niet eens beroemen de wereld met een oorspronkelijk idee te verrijken. In Frankrijk en Duitschland was de maatregel reeds ingevoerd, ondanks het protest van meer dan een paus tegen zulke menschonteerende handelingen. Honorius III (1216—'27) had zelfs, niet zonder humor, op de volkomen overbodigheid van dergelijke onderscheidingsteeken gewezen.² Het baatte niet. Pauselijk verbod en pauselijke geestigheid legden 't af tegen de zucht van den arnhemschen magistraat, *up to date* te zijn.

¹ Der Minnen Loep. ed. Leendertz, Inleiding p. XVII noot 2. Reken. Geryt van Heemskerck.

² „Quod ignoranter commisceri non possint”. Bij von: Raumer. Geschichte der Hohenstaufen. T. V, p. 304, noot 2.

In 1451 bepaalde de overheid van Gelre's hoofdstad, dat „alle Joeden, mannen ende wijven, die binnen Arnhem wonen, achter huden¹ komen soelen an den Burghermeisteren ende nemen daarvan een Teijken, dat se op oir overste cleed dragen soelen, daer bi men enen Joede kennen mach voir enen Kersten". En wee den wetsontduiker! „Weer enich van den Joeden, die des nyet en dede, die en woede men in onser stadt nyet langer lijden".²

Toen Alva in de Nederlanden kwam, werd de toestand der Joden onhoudbaar. De spaansche regeering, die de Protestanten om hun ketterij vervolgte, moest de Joden wel als aartsketteren beschouwen en als zoodanig behandelen. Alva liet zich dan ook te hunnen opzichte niet onbetuigd.³ Kort na 1570 raken wij hun spoor bijster. De laatste drie joodsche gezinnen, waarvan men melding vindt gemaakt, werden in 1571, na de feestelijkheden ter eere van de geboorte van een spaanschen prins, misschien wel als extra-feestnummer, uit Wageningen verjaagd.⁴ Waarschijnlijk hebben de Joden, toen 'thier al te spaansch toeging, een wijkplaats gezocht en gevonden in Oost-Friesland, bepaaldelijk in Emden en Aurich, waarheen, zooals bekend, ook vele protestantsche ballingen gevlucht waren.

¹ D. i. na den dag van heden.

² Van Wijn. Huiszittend Leeven. I. 228.

³ Zie de brieven aan den graaf van Megen, d.d. 10 en 25 Januari 1570. Bij Van Wijn, Huiszittend Leeven I 650 vlg.

⁴ Van Hasselt, Stukken voor de Vaderl. Geschiedenis. II p. 81.

I. DE GRONINGSCH E JODEN VÓÓR 1795.

Een enkele jood, Simon Micheels geheeten, trachtte binnen de wallen van Groningen het veege lijf te redden. Hem werd bij raadsbesluit van 31 October 1573 de *bijwoning* binnen Groningen toegestaan. Ook mocht hij zijn handel drijven „op eene Groninger stuiver voor veer daler ter weken ende op wijdere artikelen nog mit hem te verdragen, doch alle tijt tot eenes erbaeren Raedts wederseggen”.¹

Is men het over de „te verdragen artikelen” eens geworden, dan kan Micheels als de eerste groningsche jood beschouwd worden, van wien gewag gemaakt wordt. Maar 't is ook mogelijk, dat de eerbare Raad hem weldra, onder pressie van hooger hand, de bijwoning opgezegd heeft. Toen althans een tiental jaren later een geloofs- en vakgenoot van Micheels aanvroeg hier te mogen „resideeren”, werd dit afgeslagen, niettegenstaande hij had aangeboden de stad „in tijt van nood wel ettelijke duizend te zullen verstreken”.²

Wellicht vraagt deze of gene: waarom oefenden zoowel Micheels als zijn ongenoemde broeder een beroep uit, dat terecht door ieder weldenkend mensch verafschuwd wordt? De woekeraar „*qu'il reste seul avec son déshonneur*”! Zou de groningsche Raad niet toeschietelijker geweest zijn, indien requestanten verklaard hadden op andere, eervoller, wijze

¹ Stadsresolutiën 31 Oct. 1573. Ook bij Mr. H. O. Felth, Redevoering, aant. p. 147 en Van Wijn, Huiszittend Leeven I, p. 653.

² Stadsresolutiën 24 Februari 1583.

in hun levensonderhoud te willen voorzien? Dan ware hun het verlof tot vestiging zeer zeker niet verleend — en men had hun op den koop toe nog uitgelachen ook; wat den Jood destijds trouwens wel meer overkwam.

Wat toch was het geval? De Kerk verbood absoluut het nemen van renten. Iedere directe winst op geld, hoe gering ook, heette woeker. Geen Christen mocht bankier of kassier zijn. Die beroepen waren zoo goed als de eenige, waarin de Joden hun bestaan moesten vinden. De vorsten hielden niet altijd rekening met het rente-verbod der Kerk. Zoo bepaalde bijv. keizer Frederik II, dat de Joden niet *meer* dan tien ten honderd mochten nemen, terwijl hij de Christenen aan geen beperking bond.¹ En voor de Christenen stonden daarenboven zooveel andere wegen open, die voor de Joden afgesloten waren. Nijverheid en geregelde handel waren hun ontzegd; tot de gilden werden ze niet toegelaten. Dit was de straf, hun opgelegd, omdat zij voor zich de vrijheid van geweten opge-eischt hadden, die verloren dreigde te gaan toen Europa, in naam althans, christelijk was geworden. En

¹) Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland, p. 109. Dit werk, in 1843 door het Prov. Utr. Genootschap met goud bekroond, is, al zijn de verwijzingen niet steeds correct, een voor zijn tijd uitmuntende studie. De schrijver, een rechtzinnig Protestant, is met calvinistische welwillendheid bezielde jegens „de beminden om der Vaderen wille”. Het spreekt van zelf, dat zijn conclusiën niet altijd voor een ieder aannemelijk zijn. Als bijv. Koenraad IV de duitsche Joden tot zijn kamerknechten of lijfeigenen maakt, brengt Koenen dit in verband met Johannes XIX: 15: „Wij hebben geen Koning dan den Keizer”!

nu moge een in vele kringen nog gezaghebbend wijsgeer als Schopenhauer hun standvastigheid afkeuren, hun zelfs zijn lof aanbieden als aanmoedigingsprijs voor huichelarij, — wie niet gelooft in de droeve boodschap van het pessimisme zal billijker oordeelen over de beginselvastheid van menschen, die eeuwen lang hoon en smaad verdroegen, maatschappelijke positie en het leven zelfs veil hadden voor wat hun als hoogste waarheid gold.¹

Na de mislukte aanvraag in 1583 verlopen er ongeveer tachtig jaar voor een Jood het weder waagt aan Gruno's poorten te kloppen, om binnen gelaten te worden.

In dien tusschentijd hadden zich in Holland spaansche en portugeesche Joden neergezet, die de inquisitie ontkomen waren. Zij brachten hier hun rijkdommen en handelsrelatiën mede. En in 1657 verklaarden de Staten-Generaal „de joodsche natie in het Gemeenebest waarlijk te zijn onderdanen van den staat”.²

Dit geschiedde weliswaar occasioneel, naar aanleiding van bezwaren van spaansche zijde ingebracht tegen de nederlandsche interpretatie van handels-tractaten, tusschen de Republiek en Spanje gesloten, — maar sinds dien waren de Joden nederlandsche onderdanen; zij 't dan ook onderdanen van den tweeden

¹ „Den vernünftigen Juden, welcher ... durch die Taufe aus einer Genossenschaft austritt, die ihm weder Ehre noch Vortheil bringt, muss ich durchaus loben, selbst wenn es ihm mit dem christlichen Glauben kein grosser Ernst seyn sollte”. Schopenhauer, Zur Rechtslehre und Politik. ed. Grisebach. V, 272.

² Resol. St. Gen. 13 Juli 1657.

rang. Doch waar hun elders, zelfs tegen stallesprijzen, ternauwernood toegang verleend werd tot het schellinkje, nog wel met verplichte consumptie van smaad en mishandeling, daar waren die ghetto-menschen met hun tweede-rangs-plaatsen hier al heel tevreden. Hun aantal nam in Holland en Zeeland in de 17e eeuw toe; de joodsche gemeente te Amsterdam dagteekent van 1598; die te 's-Gravenhage van 1693; te Middelburg van 1705.

Wat Stad en Lande betreft, in de Ommelanden, vooral te Appingedam en Delfzijl, waren in den loop der 17de eeuw Joden uit Oost-Friesland gevestigd, die koophandel dreven op Emden.¹ Van Delfzijl bezitten wij een merkwaardig getuigenis, 10 Maart 1655 geda-teerd. Toen verleende „Joachim Ripperda, heer tot Farremsum, Redger tot Delfzijl, vrijgeleide en sauvegarde aan Isac Samuels, Frouke Heimans zijn huisvrouw ende zijne familie in de rechtstoel Delfzijl, mits daarvoor jaarlijks betalende tien gulden . . . Belangende haar religie zal haar toegelaten worden, gelijk in 't Roemsche Rijk² toegelaten is, als: kinderen te besniden, brui-loften te holden ende dooden op behoorlijke plaatse te begraven . . . Bevelende alle ingezetenen des rechtstoels Delfzijl 't effect van deze vrijgeleide dezen Isac Samuels, zijn huisvrouw en familie vrij en onbecom-merd te laten genieten.³

Alleen een Nurks zou aanstoot kunnen nemen aan

¹ Koenen p. 199.

² Het Heilige Roomsche Rijk der Duitsche natie.

³ Bijdragen tot de Geschied- en Oudheidkunde, inzon-derheid van de prov. Groningen. VI, p. 160.

de ongewone volgorde, waarin de verleende rechten genoemd worden; het bruilofthouden gaat in den regel een mogelijk besnijden vooraf, en de familie Samuels zal daar wel geen uitzondering op gemaakt hebben. Maar afgezien hiervan — voor tien gulden 's jaars *vrij en onbekommerd* te leven, welk een uitkomst voor een 17de eeuwschen Jood! Alleen in de Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën en . . . ook wel in den Kerkelijken Staat was dit destijds mogelijk.

Hier, in het hervormde Groningen, stond de heele zeventiende eeuw door voor de Joden de poortdeur maar op een kier. Toen in 1661 de leidsche rabbi Cohen de Lara aanvroeg of „eenige Portugalische Joden” uit Amsterdam zich te Groningen mochten neerzetten, „om in *libertate conscientiae* te leven en de commercie te exerceeren, met belofte dat alles zou geschieden *sine ullo schandalo reformatae religionis*”, besloten Burgemeesteren en Raad na rijpe deliberatie dit verzoek toe te staan, „mits dat zij binnen ofte omtrent deze stede geen synagoge zullen mogen houden”.¹ Of de omstandigheid dat 't hier portugeesche Joden betrof, die over 't algemeen niet van aardsch slijk ontbloot waren, maar integendeel daar nogal warmpjes inzaten, — invloed kan geoeffend hebben op 's Raads welwillendheid, is niet uit te maken. Evenmin hoe die portugeesche Joden heetten, die zoo graag te Groningen wilden wonen.² Of ze van het verlof gebruik hebben gemaakt, staat niet vast.

¹ Stadsresolutiën 30 Mei 1661.

² Misschien *de Forbes*. In 't midden der 18de eeuw ten minste was zekere Elias Moses de Forbes lidmaat der joodsche gemeente alhier.

In het bange jaar 1672 wordt de Zittende Raad gemachtigd, ingezetenen „zonder onderscheid van wat religie, 't zij Lutters, pausgezind of Mennist, tot de burgerschap te admitteeren”.¹ Hier wordt dus geen melding gemaakt van Joden. Maar al worden ze niet genoemd, is dit nog geen bewijs dat ze er niet waren. Talrijk zullen ze in geen geval geweest zijn. Een niet met name genoemde rabbijn moet destijds te Groningen gewoond hebben. Hij leefde met zijn gezin van een jaargeld, hem door den professor in de godgeleerdheid Johannes Braun² verstrekt, onder voorwaarde, dat hij de studenten in de theologie zou helpen bij hun studie van het hebreeuwsch.³ Onwaarschijnlijk is 't niet, want theologen van naam beoefenden destijds de talmudische geschriften onder leiding van geleerde rabbijnen.⁴

Van een rabbijn tot een synagoge *il n'y a qu'un pas*. Maar daar moesten Heeren Regenten niets van hebben. Ze waren zoo bang als de dood voor een synagoge, ofschoon de meesten hunner zulk een gebouw vermoedelijk nooit gezien hadden.

Op den 18den September 1691 heerschte ergernis ten stadhuize. De Heeren hadden bericht ontvangen hoe eenige Joden zich met hunne familiën alhier hadden neergezet, — dit kon er op zich zelf nog mee door — die zich „stoutelijk hadden onderstaan in een van haarlieden huizen een synagoge aan te richten, zonder

¹ Secrete resolutiën 5 juni 1672.

² Hij was hier theol. prof. van 1680—1708.

³ Johann Schudt, Jüdische Merkwürdigkeiten. Frankfurt 1714. I p. 315.

⁴ Koenen, p. 326 vlg.

kennisse en expres consent van den Raad". Een synagoge in optima forma zal 't wel niet geweest zijn; hoogstwaarschijnlijk had zich een tiental manspersonen de vrijheid veroorloofd gezamenlijk te bidden. Ook dit evenwel scheen stadsgevaarlijk; er werd dus besloten, „dat zoodane vergaderingen voortaan zullen komen te cesserer" en voorts dat „geen Jode in zijne behuizinge noch elders zoodane synagoge ofte vergaderinge tot verrichtinge van haar godsdienst zal mogen aanstellen . . . ofte bij faute van dien daarvoor *arbitrarie* worden gestraff".¹

De rabbijn-repetitor van professor Braun stak in maatschappelijke positie ver boven zijn geloofsge-nooten uit. Dat waren meest arme lieden uit Duitschland afkomstig, waar na den dertigjarigen oorlog zulke ellendige sociale toestanden heerschten, dat het zelfs Joden, die toch op ellende getraind waren, te machtig werd. „'t Is 'n toestand in Ashkenaz!"² was een uit-roep, tot in de negentiende eeuw bij hollandsche Joden gebruikelijk en van ongeveer gelijke kracht als 't groningsche „'t is me 'n boudel!"

Die van have en goed berooiden kwamen naar de Nederlanden. Daar, hadden ze vernomen, woonde een volk, dat bij ondervinding wist wat vervolging om den geloove beteekende. Dat volk zou ook hen, evenals met hun spaansche en portugeesche broederen geschied was, gastvrij opnemen. Maar hierin vergisten zij zich. Zoo gemakkelijk als zij 't zich voorstelden, ging 't toch niet. De spaansche en portu-

¹ Stadsresolutiën 18 Sept. 1691.

² Duitschland.

geesche joden — dat was wat anders. Die hadden fijne manieren en welgevulde beurzen. Maar de duitsche joden! Die bezaten, behalve hun armoede, alleen hun onverwoestbaar optimisme, hun onverwrikbaar geloof, dat ook voor hen een schoone toekomst was weggelegd, als eenmaal de dag der bevrijding zou aanbreken.¹ Voorshands leek 't daar nog niet naar. Heel blij waren ze al indien ze maar veilig konden wonen, om voor zich en hun gezin het dagelijksch brood te verdienen. Maar hoe? Voor geldaffaires misten ze de noodige contanten. Een vak of ambacht kenden ze niet; en al was dit bij enkelen wel 't geval, dan mochten ze dat nog niet uitoefenen.

Alleen de kleinhandel stond voor hen open; de handel in dingen, waar een gezeten christen gildekoopman zich niet mee inliet. Nu kwam 't wel voor, dat Joden artikelen kochten, waarbij de verkooper desgevraagd moeilijk een certificaat van oorsprong had kunnen overleggen, — waar trouwens in de meeste gevallen niet naar gevraagd werd. En nu moesten natuurlijk de goeden voor de kwaden lijden. Men maakte korte metten, niet met Joden, maar met *de* Joden. Generaliseeren, als 't Joden betrof, gebeurde toen wel meer; 't was wel zoo gemakkelijk.

Den 6n September 1710 viel de slag. Omdat, zoo luidde het, „door de Joden van tijd tot tijd gestolen goed gekoft ende verheeld wordt en daardoor de dieverijen meer en meer van haar gefoveerd worden, hebben

¹ Vgl. De Pinto, *Réflexions critiques sur le 1er chap. du 7ème tome des Oeuvres de M. de Voltaire an sujet des jnifs*, p. 15—26.

Heeren Burgemeesteren ende Raad, tot voorkoming van zulks, goedgevonden en verstaan, dat aan de Joden, zoo hier in de stad als in der stads jurisdictiën wonende, zal worden aangezegd tegen den 1ⁿ Novembris aanstaande met hare familiën uit de stad te moeten delogeeren; zullende geen Joden wederom haar daarin met de woninge ter neer mogen zetten".¹

Dus gingen de Joden heen. Maar ziet, een half jaar daarna wordt hun de deur weer op een kiertje gezet. Hoe kwam dat zoo? Waren Burgemeesteren en Raad wellicht verteederd geworden door de liefderijke woorden, welke de leidsche godgeleerde faculteit juist in die dagen tot de Staten van Holland gericht had? . . . „Ons gebed is dagelijks voor Israëls zaligheid; maar het is ook onze ernstige wensch en bede, dat Uwe Gr. Mog. gunstig gelieven te volharden in hunne bescherming en toegenegen weldadigheid omtrent dat volk".² Het is niet aan te nemen. Wat hadden groningsche regenten met een leidsche faculteit van noode? Ze hadden immers hun eigen theologische faculteit bij de hand, wier advies ze bij jodenquaesties of anderszins konden inwinnen.

Achter de gewijzigde houding van Burgemeesteren en Raad zat heel iets anders, iets erg prozaïsch. De stadsbank van leening moest verpacht worden. De magistraat gunde het, naar 't schijnt lucratieve, baantje van bankhouder gaarne aan een huisgenoot des geloofs,

¹ Stadsresolutiën 6 Sept. 1710.

² Groen van Prinsterer. Handboek der Gesch. van het Vaderland, p. 91.

— mits hij er niet te goedkoop aankwam. En dat dreigde te gebeuren, wanneer de Joden van de inschrijving geweerd werden. Om allen twijfel op te heffen werd gepubliceerd, „dat H.Ed. Mog. zoowel Joden als Christenen tot het pachten van de bank van leening zouden toelaten, met dien verstande nochtans dat een Jode, daarvan trekker wordende, geen andere familie als de zijne met zich zal mogen brengen” . . . ¹

Inderdaad werd een Jood, zekere Mozes Goldsmit, pachter van de stadsbank van leening. Maar dat familie-verbod was voor hem een bittere pil om te slikken. Hoe daar de hand aan te houden? „Familie” was voor de toenmalige Joden een zeer rekkelijk begrip. Geen emancipatie had nog ontbindend op Israël ingewerkt. Vormden ze eigenlijk van Jacobswege niet allen één groote familie en was het niet hun plicht, lijdende broeders en zusters te helpen zooveel ze vermochten?

Zoo kon 't gebeuren, dat in de stad, maar nog meer in de Oldambten, hun aantal zeer toenam. Burge-meesteren en Raad traden, als wijlen de egyptische Pharaο, met kracht op tegen deze door hen ongewenschte vermeerdering. Waren in de bijbelsche oudheid de pyramiden getuigen geweest van het verdrinken der jodenknaapjes in den Nijl, in het begin der achttiende eeuw kon de Martinatoren bij helder weder een uitdrijving op groote schaal aanschouwen van jonge en oude Joden. De drost der beide Oldambten had te zorgen, dat in zijn jurisdictie „geen Joden, aldaar geper-

¹ Stadsresolutiën 15 April 1711.

mitteerd zijnde te wonen, haar, onder wat pretext het ook zoude mogen wezen, zouden onderstaan vreemden Joden huisvestinge te geven, bij lijfstraffe". Mochten die vreemdelingen hun gastheeren niet goedschiks willen verlaten, dan waren deze laatsten verplicht terstond assistentie van de gerechtsdienaars te verzoeken, die dan den ingezeten Joden de behulpzame hand moesten bieden om de vreemden te verdrijven.¹ Of dergelijke verzoeken veelvuldig zijn ingekomen, staat te bezien.

In de stad dreigde een ander gevaar en wel van de zijde van den Nederduitsch-Hervormden kerkeraad. Goldsmit dreef de stadsbank van leening niet geheel voor eigen rekening. Hij had er, met behulp van eenige christelijke participanten, een soort naamlooze vennootschap van gemaakt. Dat kon niet anders, want de bank moest ook op Sabbat en joodsche feestdagen open zijn. En sabbatschennende Joden waren in de achttiende eeuw zeldzaam, misschien nog zeldzamer dan hun naneven in de twintigste, welke dien dag naar het voorschrift in acht nemen. De stille of commanditaire vennooten stonden de cliënte te woord op de dagen, door Goldsmit aan religieuze meditatiën gewijd. Een van die participanten, zekere Jacobus Aalders, tevens diaken, werd voor den kerkeraad ontboden en door Ds. Muntinga, den predikant in zijn klufft, onder handen genomen. Wie deel had in een bank van leening, verklaarde de predikant, „mocht niet tot het H. Avondmaal toegelaten worden". De

¹ Stadsresolutiën 7 Sept. 1713.

president van den kerkeraad wilde van Aalders weten, of 't waar was, „dat de bank Zaterdags gesloten werd om der Jodenwille en Zondagsmorgens door hem, Aalders, geopend, waardoor tot groote ergernisse de Sabbat (d. w. z. de Zondag) werd ontheiligd? Waarop Aalders antwoordde, dat de bank Zaterdags nooit gesloten was; wel was ze Zondags in de morgen-uren open tot gerief van de arme menschen, die dan hun kleeren kwamen inlossen. Het is onbetamelijk, hernam de president, op 's Heerendag lombard te houden. Zelfs een Jood mocht daartoe niet vacceeren. Aalders had dat dan ook voortaan na te laten, of anders „zich van des Heeren H. Avondmaal te onthouden”.

De diaken was er heelemaal perplex van. Dat er zooveel aan de stadsbank van leening vastzat, had hij nooit kunnen denken. Hoe eer hoe liever wilde hij er zich van losmaken, al moest hij er ook schā bij lijden.

Dit ging den Burgemeesters toch wat te ver. Zij bedankten er voor, door den kerkeraad geringeloord te worden. De eerwaarde heeren bemoeiden zich met zaken, die hun niet aangingen. Nog onlangs hadden zij op burger Hugo Ter Spill dezelfde kerkelijke straf toegepast als waarmede ze nu Aalders bedreigden, omdat hij, nog wel met verlof der stadsregeering, te Hoogezand een „papegaai-schieterij” had ingericht. Evenmin als de papegaai-schieterij kon de stadsbank van leening „een object van kerkelijke discipline” heeten. Meende de kerkeraad aan een of ander aanstoot te moeten nemen, dan kon hij zich daarvoor tot de bevoegde macht wenden.

Raadhuis en consistorie stonden, als zoo dikwijls

tijdens de Republiek, vijandig tegenover elkaar. Niet lang evenwel. De kerkeraad haalde gauw bakzeil. „De resolutie was nog niet geresumeerd en alzoo maar een project gebleven . . . Eigenlijk was 't meer een raad, dien men Aalders gegeven had . . . Heeren Regenten geliefden de zaak hiermede voor afgedaan te houden”¹ . . . En zoo geschiedde het.

De Heeren schenen zeer tevreden over Goldsmit; zij stonden hem en zijn steeds vermeerderende familie vrije uitoefening van godsdienst toe, . . . in een der lokalen van de bank van leening. De kleine vergadering van Joden — ze vormden nog geen gemeente² — mocht nu in Groningen vrij wonen en bidden. Ze wilden er ook begraven worden. Mozes Goldsmit volgde het voorbeeld van aartsvader Abraham, die zich gericht had tot Efron, den zoon van Zohar, zeggende: geef mij een erfbegravenis bij U, opdat ik mijne doode van voor mijn aangezicht begrave.³ Dus wendde zich Goldsmit, mede namens zijne broederen, tot burgemeester de Drews en zijn assessoren met het verzoek, „aangezien H. Ed. Mog. vrije uitoefening van godsdienst hadden gelieven te verleen, dat hun nu mocht aangewezen worden een plaatse tot begravinge hunner dooden”. Burgemeester de Drews maakte niet zoo lange pourparlers als wijlen Efron de Hethiter; ook verlangde hij geen 400 sikkelen zilvers

¹ Secrete notulen, 10 November 1732 en 29 Januari 1733.

² 2 Mei 1732 werd in den Raad commissoriaal gemaakt „een plaatse te dispicieeren omtrent de economie der Joden”. Meer vind ik daar niet van vermeld, en de eigenlijke bedoeling is mij niet recht duidelijk.

³ Genesis XXIII, vs. 4.

als geschenk, maar hij liet door den stadsbouwmeester „een stukje grond aanwijzen ten Oosten buiten de Botteringe-poorte en ten Noorden van de Contra Scharpe gelegen, zijnde ongeveer $20\frac{3}{4}$ roeden groot, de roede à 14 voeten gerekend, en zulks de roede à drie stuivers jaarlijks”.¹ De Joden moesten dien grond zelf „bevredigen en beveiligen en de pachtenningen promptelijk voldoen”.

Er schijnt echter een kink in den kabel te zijn gekomen, — misschien bleek het terrein voor begraafplaats ongeschikt — althans veertien jaar later beklagden de groningsche Joden zich, dat zij tot dusver nog geen begraafplaats hadden en hun dooden met groote kosten naar Appingedam, Pekela, zelfs naar Leeuwarden vervoeren moesten. Dat ging op den duur niet meer. Maar nu hadden zij een zeer geschikt terrein op 't oog. Het plein van het bolwerk de Dwinger zou uitstekend ingericht kunnen worden tot een begraafplaats. Er was echter een groote moeielijkheid. Die grond was niet vrij. Hopman Ham had hem in gebruik tegen een jaarlijksche pacht van zes gulden. Maar hopman Ham bleek een welwillend heer te zijn, bereid ten behoeve van de Joden 30 roeden van zijn grond af te staan, mits zij van de jaarlijksche pacht 4 gld. 10 st. voor hun rekening namen.² De Raad hechte zijn zegel aan deze transactie met hopman Ham; wat een 18de-eeuwschen voorlooper van mijnheer Dorbeen uit de Camera wellicht aanleiding heeft gegeven er op te wijzen, hoe nu de groningsche

¹ Stadsresolutiën 26 Januari 1733.

² Extract uit de rekening der nieuwe pachtplaatsen, 1747.

Joden, die bij hun leven standvastig het land hadden aan ham, na hun dood — o, ironie van 't toeval! — in het land van Ham terecht moesten komen.

Intusschen bestond er reeds sinds eenige jaren een georganiseerde joodsche gemeente te Groningen. Na de duitsche hadden zich in de Nederlanden, en ook hier ter stede, poolsche Joden nedergezet. Ze waren in de tweede helft der 17de eeuw naar het westen getrokken, om de vreeselijke vervolgingen te ontgaan. De kozakken waren n.l. ten hoogste ontevreden over de willekeurige handelingen van koning Wladislaus. Onder aanvoering van Chmelnitzky vielen zij derhalve op de Joden aan, waarvan zij er ongeveer tweehonderdduizend vermoordden. Drieduizend vluchtelingen, niet gesteld op deze kozakken-logica, landden in 1656 op Texel, van waar zij zich over de Republiek verspreidden.¹ Ze kwamen niet zoo berooid aan als de duitsche Joden, maar hun zeden waren ruwer. Zij hadden altijd onder de onbeschaafde Polakken geleefd, poolsche landdagen gezien en van de heetbloedige Sarmaten de hebbelijkheid overgenomen hun argumenten heel spoedig door stompen en vuistslagen kracht bij te zetten; — onverschillig waar of tegenover wien zij stonden. En dat voorbeeld werkte aanstekelijk op de duitsche geloofsgenooten, bij wie deze voorstanders van een gespierd Jodendom zich ook hier ter stede weldra aansloten.

Uit aller naam verzochten in 1744 Isaäc Israëls en

¹ Vandaar de zeer algemeene joodsche familienaam *Polak* d. i. Pool. Het kan niet ontkend worden, dat veel Polaks in den loop der tijden groote vorderingen gemaakt hebben op het pad der beschaving.

Isaïc Joseph Cohen, als diakenen der joodsche gemeente, den Raad om goedkeuring van een reglement, „vermits zulks volkomen konde strekken tot voorkoming van alle disorders onder haar vergaderinge”.¹ Dit merkwaardig reglement, door burgemeester P. R. van Iddekinge en zijn assessoren goedgekeurd, bestond uit 18 artikels. De gemeente zou bestuurd worden door twee diakenen, om de twee jaar uit de alhier woonachtige Joden te kiezen; zij waren terstond herkiesbaar. Elke diaken zou om de beurt een halfjaar als boekhouder fungeeren. Ze hadden de vrijheid al het noodige ten beste van de synagoge onderling te ordonneeren en betalingen te doen, zonder gehouden te zijn daarvan aan de geheele gemeente kennis te geven. Eenmaal 's jaars behoefden zij slechts een „ongeteekende en in generale termen gestelde” rekening van ontvang en uitgaaf te doen. De diaken-boekhouder mocht wekelijks 10 stuivers aan de armen uitdeelen; wat hij meer wegschonk, buiten inwilliging van zijn collega, moest hij uit eigen zak betalen.

De verzorging van den doortrekkenden armen geloofsgenoot was een plicht, die op ieder gemeentelid rustte. „Eenparig is bij de tegenwoordige Joden alhier woonachtig geresolveerd, — aldus artikel 4 — indien een of meerdere arme Joden alhier mochten komen en door den Sabbat of feestdagen zouden moeten blijven zonder te kunnen reizen,² ieder Jood bij toerbeurt hem in huis zal nemen en hem behoorlijk eten en drinken bezorgen voor een avond en een

¹ Stadsresol. 20 Feb. 1744.

² Geen Jood reisde destijds op Sabbat of feestdag.

morgen of voor een heelen dag". Onttrok iemand zich aan dezen plicht, „dan zou de arme Jood of Jodinne op zijn kosten worden uitbesteed"; in cas van weigering om te betalen zou, met voorkennis van den praesideerenden burgemeester, het besteedgeld door een raadsdienaar op zijn kosten worden afgehaald en hij bovendien nog 3 stuivers voor de armen te betalen hebben.

Nieuwe lidmaten hadden 5 caroli guldens inkoopgeld ten profijte der synagoge te voldoen. Alle gelofte- of armengelden moesten promptelijk binnen zes weken betaald worden; den nalatige zou geen ceremonieel ter synagoge worden toegestaan en het verschuldigde door een raadsdienaar, bij parate pandhaling, geïnd worden. En deze bepaling bleef geen doode letter, zelfs niet toen het reglement door een ander vervangen was. Want toen in 1777 zeker lidmaat de gemeente 12 gld. 10 st. schuldig was, moest hij daarvoor „twee tinnen schottels, een koffiepote" en nog eenige huishoudelijke artikelen in pand geven. De schuld schijnt later aangezuiverd te zijn; op het archief der Israël. gemeente zijn genoemde voorwerpen althans niet meer aanwezig.

Uit de synagoge weg te blijven was niet raadzaam. Waagde iemand het, dan moest hij „zoolang hij lidmaat der synagoge bleef en tot geen andere gezindheid of religie overging, al het vorige houden en bovendien wekelijks gedurende zijn absentie drie stuivers betalen". Een dergelijke belasting op het synagoge-verzuim zou thans, gesteld zij ware te innen, misschien geen onaanzienlijke bate in de gemeentekas doen vloeien.

De orde in de synagoge mocht niet verstoord worden. „Onder den dienst of de ceremonie zal niemand eenige praat, ten dienste niet behorende, mogen gebruiken. De dader, door een der diakenen wordende aangemaand stille te zijn en niet gehoorzamende, zal verbeuren drie stuivers voor de armen”. Of zulk een boetestelsel nu nog noodig is en of de armenkas er eventueel eenig noemenswaardig voordeel van zou hebben, kan ik niet beoordeelen. Zeker is, dat velen tegenwoordig geen kans loopen ooit in de synagoge beboet te worden.

Vreemd klinkt 't, dat de belangen der christelijke armen samenhangen met de meerdere of mindere orde in de synagoge. Toch was dit zoo. Immers art. 9 luidde: „Veelmin zal iemand ter vergadering onder den dienst, wanneer de rolle der Wet openligt of gelezen wordt, een ander mogen scheldwoorden toevoegen, bij verbeurte van 18 stuivers, de helfte voor de armen der stad en de andere helft voor die die der Joden”. En bij stuivers bleef 't niet. Wangedrag van synagoge-bezoekers was een bron, waaruit voor de stadsarmen zelfs caroliguldens opwelden. Want „iemand ter synagoge zich onderstaande zijne medebroeders aldaar kwaadaardig te stooten, slagen of diergelijke te plegen, zal verbeuren 6 car. guldens, de helfte voor de armen der stad, de andere helft voor die der Joden — exempt hetgeen aan een kwaadaardige en schuldige door de Heeren Burgemeesteren en Raad zal worden opgelegd — en zal in dezen *de diaken geloof meriteeren*, zonder verdere getuigen benoodigd te zijn”.

Zes caroli-gulden boete was het maximum. Met

dertig stuivers kwam hij vrij, die „eenige scheldwoorden of onbetamelijke redenen tegen de diakenen voortbracht, tenzij bewezen werd, dat dezen ontrouw met het diakengeld of de synagoge-zaken hadden gehandeld. Edoch, zoo een diaken mocht worden bevonden ontrouw te hebben gehandeld, zou hij daarvoor naar gelegenheid worden gestraft”.

Algemeen verplicht stemrecht lag in art. 13 opgesloten. „Diakenen hebben vrijheid de gemeente bij breuke (boete) te doen vergaderen, wanneer zij iets van belang hebben voor te stellen, en wie niet compareert zal de breuke hebben te betalen. Het voorgestelde met meerderheid van stemmen aangenomen zijnde, zal door degenen die niet compareeren, niet worden tegengegaan En zal zulke aanvraag minnelijk moeten worden gedecideerd, zonder de minste beleediging van den een tegen den ander, hetzij met woorden, feitelijkheden als anders, bij verbeurte van 6 st. voor de joodsche armen, of zwaarder naar gelegenheid; zullende diakenen hierin geloof meriteeren, zonder eenige verdere bewijzen daartoe noodig.

Uit al deze bepalingen blijkt, dat de groningsche Joden omstreeks het midden der 18de eeuw niet gewoon waren hun woorden op een goudschaaltje te wegen — en evenmin dat zij afkeerig waren van een „slagerij”.¹ Gemakkelijk te regeeren waren zij zeker niet. Parnassijns of diakens konden ondervinden, dat toentertijd ook het zitten op het gestoelte der eere zijn schaduwzijde had. Maar al sloegen de gemeentelieden nogal gauw de handen uit, — en dan bij

¹ Voor den niet-groningschen lezer: slagerij = vechtpartij.

voorkeur op den rug van den parnas — ze sloegen ze ook aanstonds in elkaar, als er leed te verzachten viel. Daarvan getuigt een bepaling als deze: „In tijd van nood iemand der gemeente of hier komende vreemdelingen met ziekte wordende bevangen en begeerende dat bij hen gewaakt wierd, zal geen van de geheele gemeente daarvan bevrijd zijn, except een man of vrouw, zeventig jaren oud. Bij „een olde zieke” zouden van acht uur 's morgens tot tien uur 's avonds en van tien uur 's avonds tot acht uur 's morgens telkens twee mannen of vrouwen waken. Evenzoo was een ieder verplicht bij begrafenissen de behulpzame hand te bieden.

Nu meenden eenige Joden, dat, daar op hen de zorg rustte voor hun eigen dooden, zij van het waarnemen der gewone nabuursplichten bevrijd waren. Maar dat was niet zoo. Uitdrukkelijk werd integendeel bepaald: „de joodsche natie, niemand van dezelve uitgezonderd, zal gehouden zijn nevens alle andere ingezetenen van deze stad in alle gevallen nabuursplichten te doen, of vervallen in de ordinaire breuken”.¹

Meer succes had „een zeker Jode”, die, trouwplannen koesterende, zich in zijn geweten en in zijn beurs bezwaard gevoelde door de verplichting, zijn huwelijk in de drie hoofdkerken te doen proclameeren, „sustineerende hij als Jode daartoe niet gehouden te wezen”. Commissarissen tot de huwelijksche zaken beriepen zich op hun instructie, die sprak van „een iegelijk zonder onderscheid van religie”. Maar de Raad vond dit toch al te dwaas en verklaarde „de

¹ Stadsresolutiën 14 Feb. 1764.

Joden in deze stad van het verzoeken der kerkelijke proclamatiën gedispenseerd".¹

Wilden trouwlustige joodsche paartjes onder de geboden staan, dan konden zij daarvoor sedert 1757 in hun eigen kerk terecht. Op den duur bleek de bank van leening daartoe minder geschikt. De gemeente telde tusschen 30 en 40 huisgezinnen, die in 1754, „met eenparigheid van stemmen en onder goedkeuring van Burgemeesteren en Raad", Isaäc Joseph Cohen tot hun eersten rabbijn kozen. En in dat zelfde jaar viel het besluit, „den Joden een plaats ter uitoefening van hun godsdienst aan te wijzen".² De lidmaten brachten geld samen, „een ieder naar de gave zijner hand, naar den zegen des Heeren";³ geloofsgenooten in andere oorden schonken liefdegiften⁴; bereidwillige Christenen schoten het ontbrekende voor onder eerst-hypothecair verband, en in 1757 werd het eenvoudige synagogegebouw aan de Kleine Folkingestraat op sobere wijze ingewijd. Rabbi Cohen sprak in ongekunstelde taal zijn gemeentenaren toe. Nooit mochten zij het voorvaderlijke geloof ontrouw worden; een Jood zonder godsdienst was als een zomer zonder zonneschijn, als een etrog⁵ zonder geur. En daarbij gerechtigheid betrachten tegenover elkeen, hetzij Jood of Christen! Schreef de Tora niet voor den naaste te beminnen als zichzelf⁶ en

¹ Stadsresolutiën 30 Dec. 1750.

² Rekestboek 13 Sept. 1754.

³ Deuteronomium XVI: 17.

⁴ Mr. H. O. Feith, Redevoering, p. 151.

⁵ Cederappel.

⁶ Leviticus XIX: 18.

zeide de Psalmist niet, dat Gods barmhartigheid zich uitstrekt over al zijne werken? Haat en wrok moest hun verre blijven. Werden zij soms smadelijk behandeld en klonken hun wel eens minder vleierende uitroepen in de ooren, zij hadden met den koninklijken harpzanger te bidden: laat mijn ziel rustig blijven tegen hen, die mij vloeken. Zij moesten steeds bedenken, dat zij nu eenmaal niet uitsluitend voor hun plezier Joden waren en dat, vergeleken met het lot hunner geloofsgenooten in andere landen, zij 't hier nogal schappelijk hadden. Bovenal moesten zij de belangen van de stad hunner inwoning behartigen zooveel zij vermochten, overeenkomstig het woord van den profeet: „Zoekt den vrede der stad . . . en bidt voor haar tot den Heer, want in haren vrede zult gij vrede hebben”.¹

Rabbi Cohen had wel gelijk. Een Jood kon destijds zijn plezier best aan. In eigen kring was 't voor hem wel uit te houden. Kleine kibbelarijen daargelaten, meesttijds ontstaande uit vermeend onrecht, geleden bij de toekenning der kerkelijke honneurs (mitswot), — welke onderscheidingen men toen zeer op prijs stelde — leefden zij knusjes bij elkaar met veel zoete en vette spijsen, die, o ramp, vaak ongaar of verbrand uit den sabbatoven te voorschijn kwamen; voorts met zeer weinig jenever en in 't geheel geen prostitutie.

Maar buiten de kleine joodsche maatschappij, hoeveel vernederingen moesten zij zich daar getroosten!

¹ Jeremia XXIX : 7.

Tradren zij bijv. als getuigen voor het gerecht, dan werd van hen een bijzondere eed gevergd, even hatelijk gesteld als beleedigend voor hun menschelijk gevoel. Elders in de Republiek bestond voor de Joden ook een gewijzigd formulier, vanwege het dogmatisch karakter van den gewonen eed. In Holland en in de meeste overige gewesten sprak de rechter den jood-schen getuige aldus toe:

Gij zweert bij den almachtigen en eeuwiglevenden God, die hemel en aarde geschapen en door Mozes Zijne wetten gegeven heeft, oprecht en waarachtig te wezen in 't geen u alhier gevraagd en voorgehouden wordt. En zoo gij in 't geheel of in eenig gedeelte valschelijk of t' onrechte verklaart, dat gij u aan alle tijdelijke en eeuwige vervloeking, plagen en straffen onderwerpt, welke de God Israëls over die van Sodom en Gomorra en over Korach, Dathan en Abiram heeft gebracht en allen den zoodanigen dreigt, die Zijnen naam valschelijk en lichtvaardig aanroepen en misbruiken. Zoo waarlijk helpe of straffe u de almachtige en alwetende God, Schepper des hemels en der aarde.

In Groningen vond men dezen eed blijkbaar niet gepeperd genoeg. Met behulp van een of ander hebraïcus was men er in geslaagd een formulier voor de Joden op te stellen, waarvan de bedoeling aan duidelijkheid niets te wenschen overliet. Het luidde aldus:

Adonay, eeuwige, almachtige Godt en Heere over alle Melachim¹ en eenig Godt mijner vaderen, die Du uns de Heilige Thora gegeven heefst! Ik roep dij en dinen Heiligen Naam Adonay en dijne Almachtigheid aan, dat du mij helpste besteeden dezen mijnen eed, dien ik tegenswoordig

¹ Melachim = koningen. Dit woord bleef misschien onvertaald om de republikeinsche gevoelens der rechters niet te kwetsen. De liturgische uitdrukking luidt eigenlijk: Koning aller koningen.

doen zal. Ende zoo wanneer ik onrecht- of bedrieglijk zweeren mocht, zoo zij ik beroofd van alle genade des Eeuwigen Godts en mij worde opgelegd alle straffe en vloek, die Godt den vervloekten Joden opgelegd heeft, en mijn ziel en lichaam hebben niet meer eenig deel aan de toezegging, die ons Godt gedaan heeft. Ende ik zal ook geen part hebben aan Messias noch aan het beloofde land. Ik bespreeke ook en betuig dat bij den Eeuwigen Godt Adonay, dat ik niet begeeren, bidden of afleggen zal eenige verklaring, uitlegging, vergeving van geene Joden noch andere menschen, zoo ik met dezen eed, zoo ik tegenswoordig doe, eenige menschen bedriege. Amen.¹

Dit fraai stuk proza is tot den tijd van koning Lodewijk van kracht gebleven.

Evenwel, noch de leelijke eed noch de harde strijd om het bestaan konden vreemde Joden weerhouden zich in Groningen te vestigen. Sedert de mare ging: de groningsche *jishub* (nederzetting) is een *kehilla* (gemeente) geworden, begon de trek daarheen eerst recht. Vooral uit Oost-Friesland kwamen ze aanzetten. Oost-Friesland was kortelings onder pruisisch bewind geraakt, en Frederik de Groote placht weliswaar te zeggen dat in zijn staten ieder op zijn manier zalig kon worden, maar voor zijn joodsche onderdanen was de weg tot de zaligheid wat al te dicht met doornen bezaaid. Velen zochten daarom in Stad en Lande hun geluk te beproeven. Maar ook hier reed hun karretje voorloopig niet over een zandweg. Reeds in 1754

¹ Uit de „Verzameling van Stukken” Dl. 80, nr. 443, Rijksarchief. Voor de Katholieken was dit formulier in gebruik: Gij zweert dat gij voor u (we) te doene verklaring in de biege of anderszins geen absolutie, direct noch indirect, door uzelfen of door iemand anders, zult verzoeken ofte doen verzoeken.

klaagden de hoofden van het Koopmans- en Kramersgilde over „de onbepaalde licentie, met welke vreemde personen van de joodsche natie hen alhier komen neder te zetten zonder eenig voorafgaand onderzoek van derselver qualificatie, gedrag en wijze van bestaan en hoe zelfs zwervende joden, zonder *fixum domicilium* te hebben, — hier kwam de aap uit de mouw — zich verstoutten om ook buiten de jaarmarkten op bedekte wijze burgerneringen te exercereren”.¹

De stadsregeering maakte korte metten. Binnen zes weken moesten „alle vreemde Joden in deze stad, stadstafel, mitsgaders het Goorecht, beide Oldambten, Wedde en Westerwoldingerwolde, nog geen vijf jaar vaste inwoning en huisvesting of particuliere concessie hebbende, vertrekken; tenzij een derzelven, op genoegzaam betoog zoo van goed gedrag als van qualificatie en toereikende eerlijke kostwinning, na onderzoek van zaken, speciale permissie krijgt om te komen of te blijven”. In 't midden gelaten werd de vraag, hoe aan „toereikende, eerlijke kostwinning” te komen, zonder openlijk of bedekt burgerneringen uit te oefenen. Zelfs de handel in kleederen, nieuwe of oude, werd den Joden verboden. Dit was ook al een burgernering. Bij uitzondering was aan enkelen der gezeten Joden burgerrecht en toegang tot het kramersgilde verleend. Vestigde zoo iemand zich tijdelijk elders, dan poogde hij zijn kostbare privilegiën hier te bewaren door „het houden van licht en vuur”, d.w.z. hij liet ergens in een op zijn

¹ Stadsplaccaten 19 Juni 1754.

naam gehuurd of geleend vertrek 's avonds de lamp branden en 's winters de kachel stoken. Dit mocht niet meer. Hij moest „reëlement met familie en huisgezin alhier *fixum domicilium* houden”.

Voortdurend worden er harde noten gekraakt over de vreemde Joden. die hier hun tenten wilden opslaan. In één adem worden zij genoemd met een niet zeer illustre gezelschap. „Geen Joden, marskramers, omloopers met koopmanschappen, oliën, kijkkassen, liedjes, bedelaars, landloopers of soortgelijke personen zullen in deze stad met deszelfs jurisdictiën, alsmede de heerlijkheid van Wedde en Westerwoldingeland mogen komen, tenzij voorzien van een duchtige pas, binnen 't jaar afgegeven. Waarden en herbergiers moeten van alle vreemde personen, zonder onderscheid, die bij hen staan te overnachten, naam en bedrijf opteekenen en bovendien van alle Joden, omloopers, bedelaars etc. hun postuur en kleeding. Een ieder, die niet publiek als waard of herbergier bekend is, wordt verboden eenige Joden, omloopers, kwakzalvers, goochelaars, bedelaars en diergelijke personen in hunne huizen, stallen of schuren te herbergen of te overnachten. Geen vreemde Jood zal langer dan twee nachten of, om een invallenden Sabbat, drie nachten in deze stad mogen worden gelogeerd. Om te verhoeden, dat slechte en ongepermitteerde Joden tot bezwaar van de goede en gepermitteerde, onderkruipinge en vreeze der ingezetenen, ¹ zich in onze stad neder-

¹ De „boeze Jeude” schijnt hier wel bedoeld, die thans nog als boeman voor de onwillige jeugd een plaats bekleedt in de paedagogiek der huismoeders van de aan Flora en Pomona gewijde straten rondom de R. H. B. S. — misschien ook nog wel in andere achterbuurten der stad.

zetten, zullen alle joodsche gezinnen den 1en Mei toonen legale permissie van inwoning of een certificaat van goed gedrag van den opperrichter uit de plaats hunner laatste vijfjarige inwoning . . .”¹

Heerschte er ergens in de buurt een besmettelijke ziekte, dan moesten, bij de overigens prijzenswaardige zorg voor de volksgezondheid, de „ongepermitteerde” Joden ’t in de eerste plaats ontgelden. Zoo reeds in 1711, toen de *publique nouvelles* meldden, dat te Altona „een epidemie zou gebracht zijn door Joden” — werden hun voorvaderen in de middeleeuwen niet beticht bronnen te vergifigen? — en de havenmeesters gelast werd niemand, „hetzij Jood of anderen, noch eenige schepen uit het klein Oosten komende, binnen te laten zonder behoorlijke certificatie van wat plaats zij kwamen, — opdat onder Gods genadigen zegen zoodane plage van deze ingezetenen en landen mocht worden geweerd”.² Toen in 1779 in Westfalen een „besmettelijke roode loop” heerschte, besloot de stadsregeering: 1°. den invoer van alle wollen goederen in ’t Westerwoldsche te verbieden; 2°. geen Joden, suspecte personen, verlof te geven de stad of hare jurisdictiën binnen te komen; 3°. een biddag uit te schrijven, om den Allerhoogste te danken voor het steeds verminderen der zieken en den Hemel te bidden deze provincie nog te sparen en te bewaren voor zwaarder en dreigender onheilen, waarmede onze naburen en vreemde landen gedrukt worden.³

¹ Placcaat van 19 Februari 1774.

² Stadsresolutiën 8 Sept. 1711.

³ Stadsresolutiën 23 Nov. 1779.

Sindsdien zien wij steeds onderscheid gemaakt tusschen de goede, gepermitteerde Joden en hun van elders komende geloofsgenooten.

Inderdaad had de groninger joodsche gemeente, ten gevolge van haar snellen aanwas met „ongepermitteerde” elementen, in het derde kwartaal der achttiende eeuw een moeilijke periode te doorworstelen. Ja, een oogenblik dreigde zij reeds in haar kindere jaren aan verval van krachten te bezwijken. De meeste pas gearriveerde broederen wilden wel van wat men toen noemde „de voordeelen van godsdienst” genieten, maar aan de lasten onttrokken zij zich liefst. En nog altijd rustte een schuld van ruim tienduizend gulden op de kleine gemeente. De financiën geraakten in de war. Geen van hen, die ertoe in aanmerking konden komen, stelde zich meer beschikbaar voor het parnas-ambt. Leege kisten maakten, naar het spreekwoord, twisten. Een penningmeester weigerde zijn voorganger te dechargeeren. Sommige „van de besten en gequalificeerdsten” trokken naar elders, „een ongeregelde menigte” achterlatende. Burgemeesteren en Raad werden erin gemengd. Zij deden hun best de geschillen in der minne te schikken. Het gelukte niet. Rabbi Cohen werd ter verantwoording geroepen. Die hield zich liefst er buiten. Met de administratie der penningen had hij niets uit te staan. Zijn functie bestond in „het onderwijzen, vermanen, waarnemen der plechtigheden van den godsdienst en den tucht in de gemeente”.¹

¹ Boek der uitspraken, 4 Juli 1771.

Door het onderwijs op den voorgrond te stellen, toonde

De toestand werd steeds erger. In de deftige stad-huistaal heetten reeds „de disobediëntie aan de reglementen en de dissentiën van eene weerbarstige natie tot die hoogte geklommen, dat het crediet der synagoge en de securiteit voor de goede ingezetenen, die daarop hun geld hadden geschoten, in het grootste gevaar was”.¹ Nu zouden Burgemeesteren krachtig ingrijpen. Het mocht niet meer voorkomen, dat velen „zich onder frivole voorwendsels onttrokken aan de lasten der synagoge”. De belangen van goede, christelijke ingezetenen waren daarmee gemoeid. Raadsgecommitteerden werden benoemd tot „het redres van het financiewezen en de vervallen zaken der joodsche gemeente”.² De inkomsten en uitgaven werden onder stadscontrôle geplaatst. Alle lidmaten moesten een verband onderteekenen, waarbij zij zich verplichtten hun aandeel in den kerkelijken aanslag prompt te zullen voldoen en zich aansprakelijk te stellen voor de gemeenteschulden. De penningmeester had voortaan telken jare zijn rekening en verantwoording aan de goedkeuring der raadsgecommitteerden te onderwerpen. Om in de lasten te voorzien moesten de lid-

Rabbi Cohen zich zijn ambtsplichten goed bewust. Inderdaad hebben in alle tijden de besten onder Israels geestelijke leiders het verspreiden van kennis, het voorgaan in de leeroefeningen voor ouden en jongen, als hun voornaamste levenstaak beschouwd.

¹ Stadsresolutiën 20 Dec. 1775.

² De Raadsgecommitteerden kregen 6 ducats vacatiegelden. De advocaat-fiscaal Fockens moest zich met 1 gld. 10 st. tevreden stellen „wegens het assisteren bij de electie van 6 nieuwe opzichters ten huize van Rabbi Cohen op 15 Januari 1776.

maten diep in de zak tasten; maar den aanslag diende men zoo te regelen, „dat de onvermogenen niet geheel werden geruïneerd, tot bezwaar van de kerk en onnut voor de samenleving”.¹

Dit alleen was niet voldoende. Nu men eenmaal aan het reorganiseeren was, ontwierpen Burgemeester C. Tjassens en zijn assessoren, hiertoe door den Raad gemachtigd, een geheel nieuwe *Order op de joodsche gemeente*.² In 77 artikelen werd het geheele kerkelijk leven der groningsche Jodenheid tot in de fijnste bijzonderheden geregeld.

Het loont de moeite, in hoofdzaak nader kennis te maken met dit reglement, dat tot 1810 toe vier maal 's jaars in de synagoge moest worden afgelezen.³

Art. 1—5. *Van de toelating der Joden.*

Geen Jood zal hier geduld worden dan die door Burgemeesters en Raad is geadmittleerd. Voor geadmittleerd worden gehouden, wie het verband voor de quotisatie en de kerkelasten hebben gepasseerd en hun familie. Zoons, die trouwen, moeten attestatie van goed gedrag overleggen, door Rabbi en Parnas onderteekend, het verband gerechtelijk belijden en twee gulden aan de kerk betalen. Van buiten inkomende mannen, die trouwen met dochters van geadmittleerde Joden, moeten aan dezelfde voorwaarden voldoen, doch betalen 25 gld. Alle anderen, mits bovendien voorzien van een rabbinale verklaring, dat

¹ Boek der uitspraken, 17 Feb. 1776.

² Boek der uitspraken, 19 Feb. 1776.

³ Voor een gemakkelijker overzicht heb ik de artikels onder rubrieken gebracht.

zij zonder bezwaar voor de armenkas hun kost kunnen winnen, betalen 50 gld.

Art. 8—14. *Van het bestuur.*

De regeering der joodsche gemeente zal bestaan uit zes levenslang benoemde opzichters. In een vacature moeten de vijf overigen binnen een maand voorzien, bij een daalder breuke voor iedere week verzuim. Jaarlijks kiezen zij uit hun midden een parnas en een penningmeester. De parnas wordt als het hoofd der gemeente beschouwd. Hij convoceert de opzichters naar believen, doch de geheele gemeente niet dan met bijroeping van den stadsfiscaal. Hij bewaart de rust en orde in de synagoge, boetende den ongehoorzame eerst in 6 stuivers, bij tegenspraak in 12 stuivers, en vervolgens, bij dadelijke uitzetting uit de synagoge tegen hem doende procedeeën, om — de uitgezette, wel te verstaan, — alsdan door de gezamenlijke opzichters gebreukt te worden tot twee ducats toe.

Art. 17—54.

Van den penningmeester en het beheer der gelden.

De penningmeester mag niet meer dan vijftig gld. in kas hebben en daarvan aan eene armen passant of noodlijdenden inwonenden Jood in eene week niet meer dan van zes st. tot een daalder toe geven. Het overige geld moet opgesloten worden in een kist met drie verschillende sloten, waarvan de parnas en twee opzichters elk een sleutel zullen bewaren, staande de kist ten huize van den penningmeester. Om te verhoeden, dat deze zelf in onvoorziene gevallen verlegen zal staan, mag geen sleutelbewaarder uit de stad gaan,

dan na eerst den sleutel aan een anderen opzichter overgegeven te hebben, bij een daalder breuke.

Art. 55—59. Van het opleggen van lasten.

Artikel 55 is merkwaardig vanwege zijn democratisch karakter. Nieuwe belasting, opneming van kapitalen, verpanding en transporten zullen niet anders mogen geschieden dan na convocatie van de gemeente, op approbatie van Raad, bij requeste te verzoeken.

Art. 55—59. Van de geadmitteerde Joden.

Opzichters zullen zorg dragen, dat zich geen ongepermitteerde Joden hier nederzetten, maar zulks gewaar wordende het dan den Heer president door den parnas laten aandienen, waarop zij — nl. „de ongepermitteerden” — door den schout de stad zullen worden uitgezet.

Gelijke aanmelding hebben de opzichters te doen, indien eenige arme passanten van hun natie langer dan twee etmalen, buiten een invallenden Sabbat of feestdag, hier vertoeven. (De eerbiediging van de gewetensvrijheid, die de groningsche regenten zelfs in hun booste buien niet verliet, strekt hun tot eer).

Art. 63—67. Van den Rabbi.

De tegenwoordige rabbi zal continueeren op zijn gewone inkomsten en vrije huishuur. Bij voorkomende vacature zal daarin door de geheele gemeente voorzien worden.¹ Zijn bediening zal bestaan in de uitlegging van de Wet, profeten, psalmen en andere schrifturen, de regeling der ceremoniën en het opzicht

¹ Algemeen stemrecht dus bij de verkiezing van een rabbijn.

over de zeden met aankleve van dien. Speciaal wordt hem aanbevolen, bij het naar joodsch gebruik vieren van den Algemeenen Biddag,¹ zijn gemeente ernstig te vermanen tot een eerlijk en zedig gedrag en zich de inwoning niet onwaardig te maken door onderkruiperij van gildennegotie of andere contraventieën tegen de placcaten, en zulks bij andere gelegenheden te herhalen.²

De rabbi zal niet alleen hebben het examen, maar ook de aanstelling van een beestensnijder (shochet), zoodat niemand, wie hij zij, die functie zal mogen verrichten, bij een ducaton breuke ten voordeele van den wettig aangestelde.

Art. 68. *Van de Bruidegoms der Wet.*

Jaarlijks, als de Pentateuch ten einde gelezen was, wilde het overoude gebruik, dat aan een lidmaat de eervolle opdracht werd gegeven de laatste verzen van Deuteronomium voor te dragen. Men noemde hem *Chattan Tora* of Bruidegom der Wet. Sinds het eind der 14e eeuw werd hem een collega ter zijde gesteld, *Chattan Beréshit* of Bruidegom van Genesis geheeten, die het scheppingsverhaal moest voorlezen.

Burgemeester Tjassens vond goed, deze aangelegenheid aan de zorg van rabbi en opzieners over te laten.

¹ Bedoeld is wel de Groote Verzoendag.

² Het is moeilijk uit te maken of de Joden op den Grooten Verzoendag, ondanks de welsprekendheid van Rabbi Cohen, wel tot het juiste inzicht zijn gekomen van de zwaarte der economische zonde, die zij begingen door den verkoop van artikelen, waarin, volgens de keuren, alleen gildebreeders handel mochten drijven.

Art. 69—76. *Van de huwelijken.*

Van de huwelijksvoorwaarden, naar wet en stijl gemaakt zijnde, zal, indien de huwelijksgift is onder de 500 gulden, van bruidegomszijde betaald worden een gulden en van bruidszijde 14 st.; zoo boven de 500 gld., het dubbele. Van hier domiciliërende Joden, die hier komen te trouwen, zal door den bruidegom 2 procent van zijn huwelijksgift aan de kerk betaald worden; van vreemden, die hier niet blijven, één procent. Wanneer zoons of dochters van hier domiciliërende Joden zich buiten de stad laten copuleeren en zij komen binnen het jaar hier wonen, geldt de bepaling of zij hier getrouwd waren.

Om de zuinigheid en zedigheid bij bruiloften in acht te nemen, zal niemand langer dan twee dagen uiterlijk bruiloft mogen houden, bij breuke van 10 ducats voor ieder volgenden dag.

Christenen mogen na gedane ceremonie, of uiterlijk na acht uur 's avonds, bij joodsche bruiloften niet aanwezig zijn.

Dit zeer merkwaardig verbod moest bij gemengde huwelijken wel hinderlijk werken. Acht uur 's avonds was nog geen tijd om met bruiloftvieren op te houden; de pret begon dan eerst recht. Moest de niet-joodsche bruid of bruidegom buiten wachten tot de bruiloft afgeloopen was, op gevaar af in de koele groningsche avondlucht zich een zware verkoudheid op de hals te halen? Maar wat was er nu aan een verkouden bruid of bruidegom! Dit begreep burgemeester Tjassens ook en daarom liet hij voor den bruidegom een achterdeurtje open, door de bepaling, dat deze voor ieder Christen of Christin, die na acht uur

's avonds op de bruiloft bleef, een daalder boete had te betalen. Maar er viel niet mee te gekscheren, want heeren opzieners werd gelast „nauwkeurige inquisitie bij de gasten te laten doen”.¹

Tusschen den brandstapel van Dirc Potter en den daalder boete van burgemeester Tjassens is het gradueel verschil groot. Als men nagaat, dat in de Rijnstreek tegen het begin der 15^e eeuw de Jood, die liefdesbetrekkingen had aangeknoopt met een Christin, duizend goud-guldens te betalen had, dan moet men toegeven, dat burgemeester Tjassens het niet te bar maakte. Twee eeuwen later — in 1608 — bedroeg de boete 533 gld. 8 st., waaruit blijkt, dat toen reeds de algemeene menschenmin aanmerkelijke vorderingen gemaakt had; ze was ten minste ongeveer de helft goedkooper geworden.²

De joodsche huwelijken baarden den groningschen

¹ Burgemeester Tjassens redivivus! De N. Rott. Ct. van 18 Oct. 1906 (1^e blad B) meldt: Israëlieten te Reichelsheim in Hessen wilden een danspartij geven. De burgemeester verleende de daarvoor aangevraagde vergunning, maar met de bijvoeging: Alleen voor Joden. Gendarmes wezen 's avonds iedereen op zijn gezicht af, dien zij voor een „andersdenkende” hielden. De christelijke burgers en burgeressen, die van hun joodsche gastheeren uitnoodigingen hadden gekregen, moesten weer onverrichter zake naar huis.

Dat de Reichelsheimsche burgervader, in afwijking van wat burgemeester Tjassens deed, prophylactische middelen — in den vorm van gendarmen — aanwendde, toont, dat hij rekening houdt met de eischen der hedendaagsche wetenschap.

² Johann Schudt, Jüdische Merkwürdigkeiten. Frankfurt 1714, II p. 134. Christelijke vereerders van een joodsche maagd hadden destijds, althans voor zoover het van de rechterlijke macht afhing, vrij spel. *Minima praeior non curat* gold dan wel.

magistraat nog andere zorgen. In 1766 kwam zekere Joseph Godschalk verlof vragen voor een huwelijk met de zuster van zijn overleden vrouw, hoedanige verbintenissen hier te lande, gelijk nog kort geleden in Engeland, verboden waren. Burgemeesteren en Raad wendden zich tot de theologische faculteit om advies. De faculteit sloeg haar Statenbijbel op en vond in Leviticus cap. XVIII vs. 18 „Gij en sult ook geene vrouwe tot hare suster nemen om [haer] te benaauwen, mits hare schaemte neffens haer in haer leven te ontdekken”.¹ De bedoeling was duidelijk. Waar polygamie overigens geoorloofd was, mocht de man in geen geval de echtgenoot zijn van twee zusters tegelijk. Maar na den dood der vrouw mocht hij bijv. de tante zijner kinderen tot hun stiefmoeder promoveeren. Dit zag de faculteit ook in en met drie stemmen tegen één adviseerde zij gunstig op het verzoek. Toch kreeg Godschalk nul op het rekest, want Burgemeesteren en Raad hielden zich aan de meening der minderheid!

Was dit op zich zelf reeds vreemd, nog vreemder was de houding die de faculteit aannam, toen ze de beslissing vernam. De heeren hadden er blijkbaar schik in.

1766, Februarii 17. Traditus est die 14 Facultati Theologicae libellus supplex Josephi Godschalk, Judaei, in quo a nobilissimo et amplissimo hujus urbis Senatu, dispensationem petit a politicis hujus regionis statutis, sibi que libertatem

¹ In de Leidsche vertaling luidt het vers wel zoo verstaanbaar: Ook zult gij geene vrouw bij hare zuster nemen tot medevrouw, om hare schaamte bij die der eerste, terwijl zij nog leeft, te ontdekken.

concedi, matrimonium ineundi cum defunctae uxoris sorore, existimans, ejusmodi matrimonia cum Mosis Lege minime pugnare. Facultatis nostrae sententiam quum hac de re exquisivisset Nobilissimus Senatus, post seriam hac de re deliberationem, die 14 et 17 ea de re habitam, judicarunt clariss. Chevallier, Cremer et Cuipers, istiusmodi matrimonium non pugnare cum Legibus Mosaicis, sed Mosen potius per specialem excepationem Judaeis permisisse, sororem defunctae uxoris ducere. Cl. vero Bertling a collegis suis hac in re dissentiens, existimabat istiusmodi matrimonium in Lege Mosis omnino interdictum esse. Hoc vero judicium Facultatis Theologicae scripto consignatum, traditum est hujus urbis Senatui. Intellexit autem postea Facultas, urbis proceres petitionem praedicti Judaei recusasse; quod etiam unanimi suffragio optaverat tota facultas, idque exhibito suo judicio modeste significaverat.¹

In het Nederlandsch zou dit stuk ongeveer aldus geluid hebben:

17 Februari 1766. Den 14de dezer is de Theologische Faculteit overhandigd een verzoekschrift van den Jood Joseph Oodschalk, waarin deze bij den Edelachtbaren Raad dezer stad aanvraagt, dat hem dispensatie verleend worde van de Publieke Ordonnantien in dit gewest en hem toegestaan worde een huwelijk aan te gaan met de zuster van zijn overleden echtgenoot, oordeelende, dat dergelijk huwelijk hoegenaamd niet strijdig zou zijn met de wet van Mozes. Aangezien de Edelachtbare Raad de meening van onze Faculteit over deze aangelegenheid wenschte te vernemen, hebben, na ernstige beraadslagingen, 14 en 17 dezer gehouden, de hoogleeraren Chevallier, Cremer en Cuipers verklaard, dat zulk een huwelijk niet strijdt tegen de Mozaïsche wetten, maar dat Mozes veeleer den Joden, als een bijzondere gunst, veroorloofd heeft de zuster van een overleden echtgenoot te huwen. Professor Bertling echter was het in dezen met

¹ Acta Theol. Faculteit. Archief van den Senaat der Rijksuniversiteit te Groningen.

zijn collega's niet eens, maar meende dat zoodanige verbintenis in de wet van Mozes ten eenenmale verboden is.

Deze uitspraak van de Theologische Faculteit is schriftelijk aan den Raad der stad medegedeeld. Daarop vernam de Faculteit evenwel, dat de stadssegeering het rekest van genoemden Jood van de hand gewezen heeft. Dit had de gansche Faculteit trouwens eenstemmig verlangd en in haar uitgebracht advies had zij daar bescheiden op gezinspeeld.

De faculteit kon blijkbaar de zon niet in 't water zien schijnen. Wat deksel, *wij* mogen geen schoon-zusters trouwen, — de Joden dan ook niet, al staat de wet van Mozes het ook toe!

Twintig jaren later, in 1786, was er rouw in het huis van Samuel Philips, geadmitteerd Jood te Groningen. Zijn nog jeugdige huisvrouw Esther Hartog Kisch lag op haar sterfbed. Het zou niet lang meer duren, had de dokter verzekerd. Vrome buurvrouwen zegden ijverig de gebeden der stervenden. Daar was Judith Samuels, weduwe van Aron Arons, die, naar oude zede, het hoofdhaar verborgen hield onder een breed zwart haarlint. Daar was Hanna Marcus, huisvrouw van Salomon Levi, die, al wat moderner, in plaats van een lint een valsch kapsel droeg. Daar stond ook, snikkende in een hoek, Schoontje Rubens—Polak, een oud schoolvriendin van de patiente, zonder haarband of kapsel en dientengevolge door menig geloofsgenoot rijp voor den doop geacht. De heer des huizes hield zich op den achtergrond en gaf zich alle moeite zijn gevoelens te beheerschen.

„Samuel"! riep de stervende met zwakke stem. „Kom eens bij me"! De man naderde de zieken-sponde. „Samuel, hou je van me"?

„Wat 'n vraag! Waarom zal ik niet van je houden"? klonk het gemaakt kalm.

„Dat weet ik wel, Samuel, maar je moet me wat beloven”.

„Wat dan, Estherlief”?

„Hoor! Uit achting voor mijn brave ouders en uit liefde tot ons gebendscht¹ kind, — hier begonnen alle aanwezigen luid te schreien — moet je me beloven, dat je, als ik er niet meer ben, met mijn zuster Mietje zult trouwen”.

„Esther, hoe kan je zoo spreken? Met Gods hulp zal je wel beter worden”.

„Neen, Samuel. Mijn tijd is daar. Beloof je 't me? Ja? Geef me de hand er op. Goed. Nu kan ik gerust heengaan”!

Dit was 5 Mei 1786 gebeurd. En in de eerste helft van Augustus gedacht Samuel Philips zijn woord gestand te doen. Mietje Kisch en haar ouders hadden er niets op tegen. Rabbi Cohen, al was hij oud en ziekelijk geworden, was bereid de ketuba² te schrijven. De dag voor de chupa³ was al bepaald. Dit zou zijn den Zondag na *Sabbat Nachamu*,⁴ bij gezond.⁵ Alles hing nu maar af van den magistraat. Zou die nog zoo onverbiddelijk zijn als vroeger en het geluk van een heel gezin in den weg staan? De hollandsche regenten gaven al lang verlof tot zulke huwelijken.

¹ Gebenediceerd = gezegend.

² Trouwacte.

³ Huwelijksinzegening.

⁴ Zaterdag der vertroosting, volgende op den 9^{den} Ab, den herdenkingsdag van de verwoesting van Jeruzalem.

⁵ Bij leven en welzijn.

Er bestond kans, dat 't nu hier ook wel lukken zou.

Nieuwe heeren waren aan het bewind gekomen, patriotten noemden zij zich, die met zooveel vuur konden spreken van onvervreembare rechten, van stadhouderlijke tyrannie, enzoovoorts.

Samuel Philips zond een rekest in zee, waarin hij de sterfbed-scène uitvoerig mededeelde, om aldus te eindigen :

„dewijl nu bij het 29ste art. sub. rubr. van Huwelijksche Voorwaarden . . . zulk een huwelijk verboden, echter bij de Mozaïsche wet Leviticus 18 vs. 18 alleszins gepermitteerd is, zoo verhoopt suppl. dat de joodsche natie dezelfde gratie zal obtineeren als haar in Holland wordt geaccordeerd, alwaar dezelfde wet als hier bestaat, doch waarvan de Joden, zulks per request verzoekende, door de Staten van Holland en Westfriesland worden gedispenseerd . . . Daarbij staat het aan de Joden buiten deze Republiek, in alle landen, zoo van de Gereformeerde, Roomsche als Luthersche religien, vrij om alle zulke huwelijken te contracteeren als bij de Mozaïsche wet is veroorloofd, — volgens de verklaring van Rabbi Isaäk Joseph Cohen”.

Burgemeesteren en Raad lieten het advies van de theologische faculteit voor den dag halen uit de lessenaar, waar het al die jaren zorgvuldig was opgeborgen geweest, en besloten, tot groote vreugde van de heele joodsche gemeente, het advies van de meerderheid der faculteit te volgen.¹ De heer Philips mocht met mejuffrouw Mietje Hartog Kisch in het huwelijksbootje stappen, dat, al was 't Augustus-

¹ Requestboek 17 Augustus 1786. Schoontje Rubens—Polak, benevens de haartooisels der beide andere dames, zijn niet authentiek. Ze moeten alleen dienen ter kenschetsing van toenmalige toestanden.

maand, meteen als ijsbreker dienst deed voor andere joodsche weduwnaars, die hun schoonzusters gelukkig wilden maken.

Niet zoo gemakkelijk waren de Heeren, als het gold de toelating van vreemde Joden. Tegenover hen bleven de desbetreffende bepalingen in de *Order van 1776* onverzwakt gehandhaafd.

Twee van die „ongepermitteerden” gaven aanleiding tot een rechtsquaestie. Hartog Maagdenburg, bijgenaamd Meppi, en Joseph Abrahams hadden zich neergezet buiten de Oosterpoort, dus niet in de stad, maar wel onder de stadstafel. Van de stadstafel sprak de *Order van 1776* niet. Liet men hen daar rustig blijven, buiten verband met de joodsche gemeente, dan was voor hen de gelegenheid geschapen, „den gildehandel met hun koophandel te onderkruipen”. Het was dus zaak aan het reglement van 1776 zulk een juridische uitlegging te geven, dat de Joden onder de stadstafel er ook in begrepen waren. Dit ging natuurlijk heel gemakkelijk. Toen nu de raadsdienaar, „gemunieerd met de busse”,¹ op last van den magistraat eens poolshoogte ging nemen van het doen en laten der firma Maagdenburg en Abrahams, weigerde laatstgenoemde hem den toegang tot zijn woning. Als de raadsdienaar, doende wat des raadsdienaars was, toch het huis binnendrong, wierp Abrahams, die een zelfbewuste Jood schijnt te zijn geweest, hem met busse en al de deur uit. Iets ongehoords.... Een Jood, die practisch het werkwoord slaan in den bedrijvenden vorm ging ver-

¹ D. i. voorzien van zijn insigne.

voegen! Joseph Abrahams werd dan ook „wegens zijn resistentie, die vooral onder zulk soort menschen van een zeer kwaad voorbeeld is”, door de sterke arm gedwongen de stad en haar tafel te verlaten. Hartog Maagdenburg alias Meppi echter, die zich kalm gedragen had, mocht — zoo werd de deugd beloond — in de stad komen wonen en, mits hij overigens aan de eischen van het reglement voldeed, lidmaat der joodsche gemeente worden.¹

Die gemeente stond van 1776 tot den franschen tijd toe onder curatee van Burgemeesteren en Raad; „onze joodsche gemeente” zei men op het stadhuis. Niet tot schade van haar finantieelen toestand evenwel; daar zorgden de raadsgecommitteerden wel voor. De synagogale huishouding was op zeer bescheiden voet ingericht. Nemen we tot illustratie bijvoorbeeld het dienstjaar van 1 Mei 1779 tot ultimo April 1780. De ontvangsten bedroegen toen 2283 gld. 8 st. 7 penn., „benevens een gouden ring”; de uitgaven 2039 gld. 10 st., waaronder begrepen aan renten en aflossing van kapitaal een som van 1567 gld. 2 st. Er was dus nog een batig slot, al had men dat jaar 86 gld. 2 st. en 3 penn. aan „aalmoezen” weggeschonken en aan H.H. gecommitteerden voor het nazien der rekening en verantwoording² 27 gld. 2 st. aan vacaties betaald. Dat de kerkelijke beambten bij zulk een budget niet in de gelegenheid gesteld werden den gebraden haan uit te hangen, hem zelfs niet op tafel te hebben, is begrijpelijk. Hun salarissen waren

¹ Stadsresol. 19 Januari 1786.

² Dit waren toen de heeren F. Gockinga, L. A. Trip, H. Berghuys en P. G. van Iddekinge.

erbarmelijk laag, maar aan verhooging viel niet te denken, zoolang de gemeenteschuld zoo groot was. Die bedroeg in 1779 nog f 9150, waarvan 4 à 5 % rente betaald werd. De vaste jaarlijksche lasten waren bovendien 4 gld. 10 st. grondpacht voor de begraafplaats en 20 gld. schoorsteengeld. Aan activa bezat de gemeente de synagoge; een huisje daarnaast, bewoond door den rabbi; een dito, doende wekelijks 10 st. huur, een, wordende tegelijk met het bad verhuurd, en de begraafplaats.

Misschien kijkt men vreemd op bij dat woord „bad”. Hoe veroorloofde zulk een arme gemeente zich de weelde van een badinrichting? Nu, een gebouw als Groningen thans, Turfsingel 12, bezit, is 't stellig niet geweest; alles was zeer primitief ingericht. Maar wat in de twintigste eeuw met vaak geestige reclame de groningsche burgerij aan 't verstand moet worden gebracht, dat was in Israël, met zijn tot moraal verheven hygiëne, sinds de grijze oudheid bekend. Het bad, dat in geen joodsche gemeente mag ontbreken, is — honneur aux dames! — in de eerste plaats voor de vrouwen bestemd; maar ook de heeren der schepping kunnen er op gezette tijden van genieten.

De boekhouder der gemeente had stellig vrij baden, want zijn salaris bedroeg niet meer dan 42 gld. 's jaars. Later, in 1802, werd het verhoogd tot de respectabele som van 63 gld., benevens 2 gld. voor papier en pennen. Toen kon 't er ook beter af, want het ging de gemeente naar den vleesche. Immers in datzelfde jaar werd „den voorbidder zijn huis gebruikt tot het bidden op Nieuwjaarsdag en Grooten Verzoendag,

daar de kerk de menigte niet bevatten kon, en aldaar plaatsen verhuurd voor zuiver geld 80 gld.”¹

Rabbi Cohen heeft dien gulden tijd niet mogen beleven. De brave man was al in 1788 gestorven, — stellig niet aan de kwade gevolgen van hypertrophie, want hij had maar 260 gld. 's jaars te verteren gehad.² Tot zijn opvolger koos de gemeente, ten overstaan van den Stadsfiscaal, 6 Juli 1790 met algemeene stemmen den heer Levie Hartog Geloga.³ De nieuwe rabbi ontving 9 gld. per week en moest 28 October 1790 ten stadhuize „den eed op de constitutie staven”.

Het was wel noodig, dat een doortastend herder de kudde kwam hoeden, want er liepen vrijwat weerbarstige schapen onder. Aan de twisten tusschen patriotten en prinsgezinden hadden de groningsche Joden natuurlijk geen deel genomen. Die gingen buiten hen om. Ze waren bijna zonder uitzondering zeer oranjegezind en misten het juiste inzicht in de bedoelingen der patriotten; wat hun niet kwalijk kan genomen worden, waar menigeen in later tijd blijk heeft gegeven aan hetzelfde euvel mank te gaan. De eenige les, die een deel der gemeentenaren uit de patriotsche woelingen trok, was deze: de opzieners zijn dwingelanden, die men zooveel mogelijk moet tegenwerken. Meer dan eens zagen de bestuurders zich dan ook verplicht, hun beklag te doen bij den magistraat. Menig gemeentelid, daarin soms bijgestaan door zijn echtgenoot, ontzag zich niet hen in de uitoefening

¹ Rekening 1802/3. Stadsarchief.

² Zijn weduwe kreeg een pensioen van f 3 's weeks.

³ De naam luidde vermoedelijk Glogau.

hunner functie te beleedigen. Burgemeesteren verklaarden zoodanig gedrag ten eenenmale af te keuren en gaven aan alle leden, zoo mans als vrouwen, 's Raads ongenoegen te kennen. Men verwachtte, dat zij allen hun opzieners de verschuldigde eer en respect zouden bewijzen en hen „noch met woorden noch anderszins” beleedigen. Zoo niet, dan zouden Burgemeesteren daarin tot hun leedwezen moeten voorzien.¹

De opzieners grepen te hunner zelfverdediging naar het eenige voor hen beschikbare wapen, het boetstelsel, dat zij, 't moet erkend, met groote vaardigheid hanteerden. Zij legden links en rechts duchtige geldstraffen op en ontzagen daarbij ouderdom noch kunne. De boeten moesten als koudwaterstralen het revolutionaire vuur blusschen. Het bleef echter voortsmoeulen.

II. DE OVERGANGSJAREN 1795—1814.

Toen in 1795 de oude Republiek door de Bataafsche werd vervangen, de rechten van den mensch afgekondigd werden en Burgemeesteren en Raad hun zetels ruimden voor de Provisioneele Municipaliteit, vatten de malcontenten in de joodsche gemeente nieuwen moed. Met de Regenten, meenden zij, waren ook hun verordeningen op zij gezet; de door hen in 't ambt bevestigde parnassijs zouden niet langer oppermachtig mogen heerschen. Maar ook nu kwamen zij van een koude reis. De Municipaliteit handhaafde de opzieners in hun waardigheden en verklaarde alle

¹ Stadsresolutiën 28 Oct. 1790.

wetten en reglementen „tot nadere voorziening van volle kracht.”¹

Tot het bataafsche burgerschap strekten zich de wenschen van de groningsche Joden, op een hoogst enkele uitzondering na, niet uit. Wat de democraten onder hen verlangden, was ontslagen te raken van de strenge bepalingen in het reglement van 1776, de vrijheid om zelf hun opzieners te kiezen.

Zoover kwam het voorloopig nog niet. Maar waar zij zich in 't geheel geen moeite voor gaven, het bataafsche burgerrecht, dat viel hun het volgend jaar in den schoot. De amsterdamsche club *Felix Libertate*, uit Christenen en Joden bestaande, had alles op haren en snaren gezet om de emancipatie der Joden te bewerken. En 9 September 1796 decreteerde de 1^e Nationale Vergadering na langdurige en hartstochtelijke debatten: Geen Jood zal uitgesloten worden van eenige rechten of voordeelen, die aan het bataafsche burgerrecht verknocht zijn en die hij begeeren mocht te genieten, mits hij bezit alle die vereischten en voldoet aan alle die voorwaarden, welke bij de algemeene constitutie van ieder werkelijken burger van Nederland zullen afgevorderd worden.

Het eigenaardige van het geval was, dat de nederlandsche Joden tegenover de emancipatie een uiterst gereserveerde houding aannamen. Van de twee dankadressen aan de Nationale Vergadering werd het amsterdamsche door zeven, dat uit Den Haag door drie Joden onderteekend. Er woonden ongeveer vijftig duizend in de Bataafsche Republiek. Die wilden wel

¹ Stadsresolutiën 20 Maart 1795.

met de andere inwoners schot en lot betalen, maar ook zij dachten of zeiden: „Mir willen bleiwen wat mir sin”,¹ nl. Joden in Nederland.

De groningsche dachten er *im grossen Ganzen* even zoo over. Zij hielden met hun stadgenooten den 28sten Augustus trouw in eere; zij aten op Paschen eieren en — viel 't niet saam met hun feest der ongezuurde brooden — ook stoet; zij bogen zelfs gewillig het hoofd voor de ongeschreven wet, die het kachelzetten verbiedt voor Zuidlaarder-jaarmarkt. Nochtans herinnerden zij zich cederen te zijn van den Libanon, overgeplant op den Hondsrug, te midden van de germaansche eiken en beuken. En de joodsche vrouwen en meisjes voelden zich als rozen van Saron, bloeiende aan de boorden der Hunze, tusschen de blanke leliën en aanminnige madeliefjes van het noorden.

Pas een volgend geslacht zou de emancipatie met onverdeelde sympathie aanvaarden.

De Joden waren dus nu in staatsrechtelijken zin Nederlanders geworden. De meeste Municipaliteiten toonden echter geen bijzondere haast, de stedelijke verordeningen ten opzichte van de Joden in overeenstemming te brengen met den nieuwen toestand. En de Joden haastten zich over 't algemeen evenmin, hun rechten als Bataven te doen gelden.

Toen de armbesturen der dissentieerende kerkgenootschappen te Groningen een beweging op touw zetten

¹ Woorden, door hertog Adolf van Nassau bij de aanvaarding van het regentschap over Luxemburg, 11 April 1889, tot zijn aanstaande onderdanen gericht en met groote geestdrift door hen toegejuicht.

om, nu er geen bevoorrechte Staatskerk meer was, voor hun armen ook een deel te krijgen van de gelden en privilegiën, tot nog toe alleen door de nederlandsch-hervormde genoten, verzochten zij het bestuur der joodsche gemeente zich bij hen aan te sluiten. De opzieners weigerden dit echter. Eenstemmig waren zij van oordeel dat, „terwijl thans hunne armen niet in die behoeftige omstandigheden zich bevonden van onderstand te moeten hebben buiten hun kerk, het onbillijk en onredelijk zoude zijn onderstand te vragen en het rechtstreeks tegen hunne conscientie zoude wezen de armen van andere gezindheden te benadeelen en met het aandeel, hetwelk hun naar rato zoude toegestaan worden, te bekorten. Zij dankten voor de goede intentie jegens hunne armen en hoopen ook in 't vervolg op billijkheid te mogen rekenen”.¹

Inderdaad, geen leelijk debuut voor de nieuwbakken groningsche Bataven.

Intusschen zaten een paar revolutionairen in de gemeente op een goede gelegenheid te wachten, om hun slag te slaan. Zoo lang de federalisten in de Nationale Vergadering het heft in handen hadden, was daar geen kijk op. Toen echter de staatsgreep van 22 Januari 1798 de radicale unitarissen onder leiding van Pieter Vreede op het kussen bracht, vatten de joodsche Bataven moed. Hun aanvoerder, Benjamin S. van Praag² bracht, mede namens zijn

¹ Notulen der Israel. Gemeente. 6 Nov. 1796.

² Hij schijnt tot de vermogenden in de gemeente behoord te hebben, want hij was voor 9 st. 's weeks in de synagoge-lasten aangeslagen. De hoogste aanslag bedroeg 10, de laagste 4 st. wekelijks.

geestverwanten, de Municipaliteit onder het oog, „hoe zij als warme vaderlanders en voorstanders van de rechten van den mensch en burger, waarvan zij tevens de plichten begeerden te vervullen, met de grootste blijdschap waren aangedaan geweest over de revolutie in den jare 1795 voorgevallen, en hoe die blijdschap van tijd tot tijd al grooter was geworden naar mate zij vernamen, dat ieder dadelijk in het genot wierd gesteld van die rechten, welke hem als mensch en burger onvervreemdbaar toekwamen”. De Nationale Vergadering had hen, wat de uitoefening dier rechten betrof, gelijk gesteld met de overige ingezetenen. Maar nog altijd was dat een doode letter gebleven. Nog steeds zuchtten zij „onder het harde juk der overheersching”. Zelfs waar 't de huishoudelijke zaken betrof, voelden zij dat knellende juk, welks naam was *Order op de Joodsche gemeente* van 20 Decèmber 1775.¹

De Municipaliteit zat met het geval verlegen. De logica der feiten verplichtte haar weliswaar de kluisters, door de onttroonde aristocraten van vóór 1795 aangelegd, te slaken; maar ze had daar weinig zin in.

Voor de Joden niet te veel vrijheid ineens. Die moest hun bij mondjesmaat worden ingegeven, om te voorkomen, dat ze hun naar 't hoofd stijgen zou. Zonder leiding van bovenaf zou het, wie weet hoe spoedig, met hun gemeente-administratie weer spaak lopen.

Iets moest er gedaan worden, dat kon wel niet anders. Om confusie te voorkomen, aldus bepaalde

¹ Toen werd door Burg. en Raad het besluit genomen; de *Order* zelf is van 19 Feb. 1776.

de Municipaliteit, zou er een algemeene stemming van de „getrouwde ledematen” gehouden worden, ter verkiezing van een nieuwen parnas, penningmeester en zes bijzitters. Die negen gekozenen moesten aan de Municipaliteit ter approbatie voorgedragen worden. Overigens bleven tot nadere beschikking „alle reglementen en artikels in haar volle kracht”.¹

De opposanten waren dankbaar noch voldaan. Zij wilden ook wel eens op hun beurt parnas of penningmeester zijn. Het was nu immers een tijd van vrijheid en gelijkheid! Zij verzochten daarom de Municipaliteit te gelasten, dat genoemde functionarissen, benevens drie bijzitters, jaarlijks moesten aftreden, zonder terstond herkiesbaar te zijn. Tot hun vreugde werd hun dit toegestaan.²

De nieuwe bestuurders werden weldra voor een raar geval geplaatst; ze werden betrokken in de aangelegenheden van Martini-kerk en A-kerk. Dit gebeurde in 1800, bij de toewijzing dier kerkgebouwen aan de Ned. Herv. gemeente. Wat hadden de Joden daarmee uit te staan?

De staatsregeling van 1798 bepaalde³, dat over de kerkgebouwen en pastoriehuizen der voormaals heerschende Kerk, voor zoover zij niet uit haar eigen middelen waren gesticht, door het plaatselijk bewind beschikt zou worden. De waarde dezer gebouwen moest geschat en aan het kerkgenootschap, dat de meeste leden telde, tegen een matige uitkeering aan de andere kerkgenootschappen, het recht van naasting

¹ Stadsresolutiën 15 April 1798.

² Stadsresolutiën 13 Maart 1799.

³ Art. 6 der additioneele artikelen.

worden toegekend; de op deze wijs verkregen gebouwen zouden dan voor altijd het onvervreemdbaar eigendom van dat kerkgenootschap blijven.

Nu redeneerde men aldus. De Martini-kerk en de A-kerk zijn indertijd uit de openbare fondsen gesticht; het zijn eigendommen, waarop dus alle kerkgenootschappen zekere rechten hebben.¹

De Martini-kerk² werd met haar bezittingen zeer matig geschat een waarde van 6599 gld. 16 st. 4 p. te vertegenwoordigen, hetgeen voor elk der 26245 zielen, die Groningen destijds telde³, een bedrag uitmaakte van 5 st. $\frac{1}{4}$ p. Dit gaf voor de 20027 lidmaten der Ned. Hervormde kerk een som van 5053 gld. 10 st. 15 p., die de Ned. Hervormde gemeente bij de naasting al vast in kas kon houden.

Aan de andere kerkgenootschappen had zij dan de volgende bedragen uit te keeren.

Zielental.	Gemeente.				
240	Waalsch-Hervormden	60	gld.	11	st. 3 p.
4258	R.-Katholieken	1074	„	8	„ 6 „
867	Lutherschen	218	„	15	„ 7 „
355	Mennisten	89	„	11	„ 9 „
12	Zwitserischen	3	„		9 „
396	Joden	99	„	18	„ 8 „

De A-kerk was rijker dan de Martini-kerk. Zij werd met haar bezittingen getaxeerd op een waarde

² De Nieuwe Kerk, die uit de 2de helft der 17de eeuw dagteekent, was het bijzonder eigendom der Ned. Herv. gemeente.

¹ Behalve den toren, die stadseigendom werd.

³ Volgens de 1ste volkstelling van 1798.

van 14596 gld. 9 st. 13 p., wat neerkwam op een bedrag van 11 st. $2\frac{2}{3}$ p. voor elke groningsche ziel. Om in het ongestoord bezit van deze kerk te blijven, had de Ned. Herv. gemeente uit te keeren aan de Waalschen 133 gld. 18 st. 12 p.; aan de Katholieken 2376 gld. 6 st. 2 p.; aan de Lutherschen 483 gld. 16 st. 14 p.; aan de Mennisten 198 gld.; 2 st. 11 p.; aan de Zwiterschen 6 gld. 3 st. 15 p. en aan de Joden 221 gld.¹

De joodsche gemeente zou derhalve in 't geheel een bedrag van 320 gld. 18 st. 8 p. ontvangen, als afkoopsom van haar aandeel in beide kerken. Een aardig buitenkansje voor haar armenkas, die zoo iets zeer goed gebruiken kon. Maar, als bij intuïtie gevoelden de Joden, dat hier iets niet in den haak was. Wat voor de Katholieken aannemelijk kon zijn, — immers, als men wil waren de kerken van roomsch geld gebouwd — daar mochten zij niet aan raken. *Summum jus* dreigde hier anders in paskwil te ontaarden.

De bestuurders der joodsche gemeente bedankten de Municipaliteit dan ook vriendelijk voor de gemaakte schikking; maar „het was hun een genoegen te kunnen mededeelen, dat hun geheele gemeente eenstemmig had besloten geen gelden te accepteren, herkomstig van eenig kerkgebouw, in eigendom behoorende aan hunne medebroederen binnen deze stad . . . Derhalve cedeerden zij, wat hun bij deze of bij nog andere te maken schikkingen mocht worden toege-

¹ Plan van schikking nopens de Kerkgebouwen te Groningen, 10 Januari 1800. Tabelle van naasting.

wezen, aan de Nederduitsch-Hervormde gemeente. Ten slotte hoopten zij, dat de Municipaliteit hunne delicatessen in dit stuk geliefde te agereeren".¹

Nu de gelijkheid voor de wet zoo duidelijk gebleken was, kon de dag niet verre meer zijn, meenden de joodsche burgers, waarop het gehate reglement van 1776 aan flarden zou gescheurd worden. Het leek er niet naar. Juist het tegendeel geschiedde. De staatkundige reactie, die in het begin der negentiende eeuw in de Bataafsche Republiek meer en meer veld won en in de tweede staatsregeling haar beslag kreeg, deed zich ook in de groningsche Municipaliteit gelden. Er werd een commissie benoemd, om na te gaan of de vigeerende bepalingen op de joodsche gemeente voor verdere wijziging vatbaar waren. Het oordeel der heeren luidde beslist ongunstig. „Het kwam hun geenszins raadzaam voor tot het maken van meerdere veranderingen te adviseeren. Ja, de wijzigingen op het stuk der verkiezingen hadden in geenen deele dat gevolg gehad, hetwelk men er van verwacht had. Integendeel, het kleine getal lidmaten aan de joodsche gemeente en de nauwe verwantschap onderling waren oorzaak, dat er geen voldoende gegadigden en tot administratie van kerk en armenkas geschikte personen te vinden waren, om negen plaatsen te bezetten. Er moesten dus lieden geëmployeerd worden, minder geschikt tot die functie dan het belang der zaak vorderde. Ook het algemeene stemrecht had slecht gewerkt. Immers, de gemeente bestond voor minstens twee derden uit menschen,

¹ Notulen der Israel. gem. 23 Maart 1800.

niet alleen van een zeer pover bestaan, maar ook tevens van zeer weinig doorzicht en kunde in de beoordeeling van hetgeen waarlijk tot welzijn hunner kerk en armenkasse strekt en die hierdoor altoos uit een zeer verkeerd oogpunt inzien, welke personen tot de functie van opzieners der gemeente behoorden te worden geëligceerd”.

Daarom adviseerde de commissie het getal opzieners van negen terug te brengen op zes, voor de eerste maal door de stadsregeering te benoemen; en voorts het reglement van 1776 te laten zooals het was.

De Municipaliteit besloot aldus en koos zes nieuwe opzieners, waarvan Benjamin Freriks tot parnas en Mozes Lammert¹ van Praag tot penningmeester.

Het reglement bleef dus van kracht! Dat zouden de bestuurders weldra ondervinden. De rabbi was overleden² en men zocht naar een geschikten opvolger. Dien meende men gevonden te hebben in R. Samuel Berenstein te Hannover, van wiens geleerdheid een groote roep uitging.³ Om den nieuwen leeraar waardig te ontvangen, liet men de ambtelijke woning eens flink opknappen en, ten einde in de daardoor veroorzaakte kosten te voorzien, sloten de bestuurders een geldleening, groot vijfhonderd gulden

¹ Merk dit *Lammert*. Het is 't *anch' io son pittore* van den op zijn kersversch Batavendom pratgaanden veenkoloniaalen Jood.

² Dit was R. Isaäc Lemming, die zijn functie slechts van 1800—1801 bekleedde. Zijn voorganger R. Hartog Geloga of Glogau was in 1798 gestorven.

³ Hij was later te Leeuwarden en daarna vele jaren te Amsterdam opperrabbijn.

à 5 %, ten laste der synagoge. Maar Heeren Gecommitteerden waren er ook nog!

Bij het nazien der jaarrekening ontgingen hun die vijfhonderd gld. niet. Nu had men de poppen aan 't dansen. Daar zat een geduchte schrobbeering op voor parnas en penningmeester. De vertimmering op zich zelf kon er mee door; men was niet verder gegaan dan „volstrekt noodig was om 't verblijf van den nieuwen leeraar te veraangenameu". Hoe hadden ze 't evenwel durven wagen gelden op te nemen, zonder behoorlijke machtiging? Dat kon ja zoo niet. En dan nog wel een kapitaal bedrag van vijf honderd gulden. Geen kleinigheid voorwaar. Zagen zij niet in, welke „nadeelige gevolgen dit kon hebben voor den finantieelen staat der joodsche gemeente, met zooveel zorg door vorige gecommitteerden op goeden voet gebracht"?¹ Bovendien verbood art. 55 van het reglement van 1776 uitdrukkelijk iedere opneming van gelden, dan na voorafgaande convocatie der geheele gemeente en daarop volgende approbatie door den Raad....

De Municipaliteit *in pleno* liet zich ook niet onbetuigd. Met ongenoegen had zij deze willekeurige handeling vernomen. Zij verwachtte, dat zoowel de tegenwoordige als de toekomstige opzieners der joodsche gemeente dit voorbeeld en deze eigenmachtige wijze van doen niet zouden volgen

¹ Een paar jaar later, in 1804, bedroeg de gemeenteschuld nog maar f 5300. En dat niettegenstaande het salaris van den rabbi tot f 14, dat van den voorzanger tot f 4, 10 st. 's weeks verhoogd was. De koster echter was van 3 gld. 10 st. op 2 gld. teruggebracht.

De post werd ten slotte goedgekeurd, doch onder nadrukkelijk voorbehoud, dat de bewuste vijfhonderd gulden uit de eerstvrijkomende penningen moesten worden afgelost. Parnas en penningmeester, die al dien tijd op 't arme-zondaarsbankje gezeten hadden, beloofden dit plechtig en konden daarna heengaan.²

De nieuwe rabbi, die met groote meerderheid van stemmen gekozen werd, kreeg dus een vertimmerde vrije woning, benevens een tractement van negen gulden 's weeks. Ook zond men hem tien dukaten voor reisgeld van Hannover hierheen. Zijn Eerw. wenschte ook meubelen ten geschenke of in bruikleen te ontvangen. Want, schreef de heer Berenstein, zijn huisraad uit Hannover hierheen te vervoeren ging te bezwaarlijk; bij verkoop zou het te weinig opbrengen, om er in Groningen nieuw van aan te schaffen. Dus maakten de mannen van den kerkeraad zich op, ten einde overleg te plegen met hun respectieve huisvrouwen en met eenige oud-collega's. Het resultaat der besprekingen was, dat uit de verschillende gezinnen voor den rabbi bijeengebracht werden: „tien stoelen, twee fauteuils, een spiegel, drie tafelovertrekken, een theeservies, een theeketel, een theestoof en een theeblad; een en ander, „om meteen ten dienste van de opzieners op de vergaderzaal te gebruiken”.²

De gemeente scheen dus den nieuwen herder wel op prijs te stellen. Toen de heer Berenstein ongeveer een half jaar in functie was, klaagde hij, in deze

¹ Stadsresolutiën 4 Maart 1802.

² Notulen der Israel. gemeente 23 Mei 1802.

dure tijden onmogelijk van negen gulden 's weeks met zijn gezin te kunnen bestaan, al had hij reeds een douceur van honderd gulden ontvangen. Werd zijn inkomen niet aanmerkelijk verhoogd, dan zou hij naar een andere standplaats moeten omzien. „Daar de gemeente Zijn Eerw. gaarne wenschte te behouden”, vroeg de voorzitter van den kerkeraad hem, „hoeveel hij wel meende op conscientie benoodigd te zijn”. De rabbi antwoordde: *primo* veertien gld. 's weeks; *secundo* vijf en twintig gld. apart in elk der maanden Nisan¹ en Tisri;² *tertio* de vijftig gld. van ouds, voor turf en licht, te behouden; en eindelijk betaling uit de gemeentekas van zijn aanslag in 's lands belastingen. Alle desiderata werden ingewilligd, „mits dat hij zich verbond ten minste in tien jaren zijn plaats en dienst alhier niet te verlaten”.³

De heer Berenstein schijnt deze laatste conditie of niet aanvaard, of er later dispensatie van gekregen te hebben. Althans in 1811, toen de gemeente weer voor een nieuwe keuze stond, was hij reeds twee jaren te Leeuwarden werkzaam. Sommige lidmaten trachtten hem hier terug te krijgen en gingen, om beter te slagen, den candidaat der tegenpartij⁴ bij den Maire zwart maken. De Maire gaf echter te verstaan, dat men daarvoor bij hem aan het verkeer

¹ Maart of April, waarin het Paaschfeest valt, dat groote uitgaven veroorzaakt.

² Sept. of Oct., waarin veel feestdagen vallen.

³ Notulen der Israel. gemeente 13 Maart 1803.

⁴ Dit was R. Abraham Izaks, genaamd Deen, omdat hij uit Kopenhagen afkomstig was. Hij fungeerde hier als opperrabbijn tot 1821.

adres was. De benoeming van een rabbi ging hem niet aan, „naardien Zijn Keizerlijke Koninklijke Majesteit geen 't minste deel der organisatie of bestiering der israëlitische gemeente aan den Maire had gedemandeerd”.¹

Er scheen dus voor de Joden een nieuwe tijd aan te breken. De koorden, die hen aan de burgerlijke gemeente bonden, werden lossen. Het regeerings-reglement van 1776 lag te ziele. Dit was vooral te danken geweest aan de bemoeiingen van koning Lodewijk. Deze vorst had de gelijkheid voor de wet, door de Bataafsche Republiek in theorie geproclameerd, metterdaad ingevoerd.

De Koning liet nl. door zijn Landdrost² ook bij het groningsche stadsbestuur informeren, „welke distinctie nog tusschen de Joden en de andere ingezetenen gemaakt werd. De volgende bepalingen. luidde het antwoord, gelden thans — in 1808 — nog uitsluitend voor de Joden:

1e. zij hebben een bijzonderen eed te zweren, alvorens tot het afleggen van den gewonen eed te worden toegelaten;

2e. hun vestiging in de stad of op de stadstafel kan slechts onder de beperkende voorwaarden geschieden van overlegging eener attestatie van goed gedrag en van betaling eener som van *a. twaalf* gulden door een zoon van den geadmiteerden Jood, die separaat gaat wonen, eigen kostwinning exerceert of trouwt; *b. vijf en twintig* gulden door een manspersoon van

¹ Stadsresolutiën 13 Sept. 1811.

² Wij zouden thans zeggen: Commissaris der Koningin.

buiten inkomende en trouwende met een dochter van een alhier geadmitteerden Jood; *c. honderd en vijftig* gulden voor een van buiten inkomenden, ongetrouwden en hier niet komende te trouwen; *d. twee honderd* gulden voor een huisvader met zijn familie; alles ten voordeele der kerk en armenkas; ¹

3e. de kerkelijke aanslagen en de verkiezing van opzieners behoeven de goedkeuring van den magistraat;

4e. bij iedere vergadering, buiten de godsdienst-oefeningen, is de tegenwoordigheid van den stadsfiscaal verplicht;

5e. van het bestier der kerke- en armencassa is jaarlijks rekening en verantwoording aan de stadsstadsregering te doen;

6e. na acht uur 's avonds mogen Christenen niet bij Jodenbruiloften aanwezig zijn.

„Behalve bovenstaande punten, verklaarde de wethouder-rapporteur W. W. Jullens wel wat naïef, weet ik niet, dat er eenige distinctie tusschen Joden en andere ingezetenen in deze gemeente gemaakt wordt”.²

In Den Haag vond men blijkbaar de distinctie, die moeder natuur tusschen Joden en andere ingezetenen gelieft te maken, voldoende. De Minister van binnenlandsche zaken gaf ten minste last, den prealabelen eed onmiddellijk af te schaffen en ook de beperkende bepalingen op de vestiging in te trekken. De bruiloften dienden voor alle genoodigden toegankelijk te zijn,

¹ De gevorderde bedragen waren in 1808 aanmerkelijk hooger dan in de Order van 1776.

² Stadsresolutiën 3 November 1808.

tenzij daar gewichtige redenen tegen bestonden, die men dan had mede te deelen.¹

De extra-eed werd nu afgeschaft. Tegen de ongelimiteerde toelating had men echter bezwaar, „wijl — gelijk de wethouder E. H. Heerkens in zijn rapport uiteenzette — de Joden zich niet op de cultuur der aarde of eenige mechanische kunsten toeleggen, maar meestal van koopmanschap en kleine negotie zwervende leven en het te vreezen is, dat bij onbepaalde admisie de gevestigde joodsche diaconie, welke met veel oppassendheid en zorg in de armoede van hare behoeftige lidmaten nauwelijks kan voorzien, binnen weinig tijd door toeloop van een natie, dikwijls door armoede gedwongen en ook uit haren aard tot een wandelend leven genegen, die diaconie niet in staat zal wezen in de behoeften te voorzien”. Wat het bruiloftsedict betrof, kon de rapporteur zelfs niet gissen wat daar aanleiding toe gegeven had en zag hij niet in, waarom aan een geadmiteerd kerkgenootschap bijzondere politiewetten voor te schrijven waren.

Het is niet onwaarschijnlijk of dit betoog, voor zoover het tegen de toelating der Joden gericht was, heeft in de haagsche ministerieele bureaux de lachspieren tn beweging gebracht. Daar zal men al heel spoedig bemerkt hebben, dat de goede heer Heerkens, toen hij zijn rapport moest opmaken, eerst het Dagverhaal van de eerste Nationale Vergadering was gaan doorbladeren en een bloemlezing had saamgesteld uit de redevoeringen van een of meer tegenstanders der Joden-emancipatie.

¹ Stadsresolutiën 20 Maart 1809.

Dat hij nu juist zulk een ongelukigen greep moest doen! In een vergadering, waar men de utiliteit der emancipatie aan het algemeen nationaal belang toetste, mocht de omstandigheid, dat de „cultuur der aarde” en de „mechanische kunsten” buiten de interessesfeer der Joden lagen, een wapen zijn, dat in het arsenaal van tegenstanders der emancipatie geen kwaad figuur maakte, — de stooten, die men er mee wilde toebrengen, werden trouwens gepareerd door te wijzen op de wettelijke hinderpalen eeuwenlang den Joden in den weg gelegd — ridicuul moest het heeten, die omstandigheid als motief te doen gelden tegen de toelating der buitenjoden in een stad als Groningen. Welke aarde, behalve die der tuintjes, viel hier te cultiveeren? Het Sterrebosch of de stadswallen misschien? En was de heer Heerkens vergeten, hoe men voor 1798 de Joden systematisch geweerd had uit de gilden, in de eerste plaats uit die, welke de „mechanische kunsten” uitoefenden?¹ Hoe kon men hun dan gebrek aan belangstelling verwijten voor vakken, waarin voor hen geen droog brood te verdienen was geweest?

Niet alleen *geweest*, neen, het was nog zoo. Immers, de in 1798 afgeschafte gilden waren te Groningen door een achterdeur weer binnen gehaald. Om tegemoet te komen aan de veelvuldige klachten over het kwijnen van ambachten en neringen, had de magistraat in 1803 gedecreteerd: niemand zal eenige nering, ambacht, fabriek of trafiek, tot een der bestaan hebbende gilden behoorende, vermogen te exerceeren,

¹ In de Knoekenhouters- en Kramersgilden waren enkele Joden opgenomen.

tenzij hij, burger dezer stad, voor de afschaffing der gilden lid zij geweest van zoodanig gilde".¹

Al was deze verordening voor 't algemeen bestemd, ze trof de Joden in de eerste plaats.

En dan die vaderlijke zorg voor de joodsche armenkas! Er mochten in de gemeente zijn, vooral onder de aanzienlijken, die den wethouder dank wisten voor zijn hun-beurs-beschermdende woorden, — dat vetgeworden en achteruitslaand Jesurun vormde maar een kleine minderheid. Verreweg de meeste groningsche Joden hadden de voorvaderlijke deugden van gastvrijheid en broederzin nog niet als onverplichte, zelfs onverlangde offers neergelegd op het altaar der emancipatie.

Als de joodsche armenkas versterking noodig had, waarom weigerde men dan nog altijd den Joden verlof te geven voor hun armen te collecteeren?² Dergelijk verbod bestond in 1809 nog in Schoonhoven, Steenwijk, Doesburg, Medemblik, Uithoorn, Alfén, Buren, Maarsen en . . . Groningen. Het werd tijd ook hiermede te breken. Dit geschiedde inderdaad een paar jaar daarna.³

Ook het onderwijs der joodsche jeugd nam de

¹ Verordening van 29 April 1803.

² Missive van den Minister van Eeredienst en Binnenlandsche Zaken. Stadsresolutiën 26 Oct. 1809.

³ Stadsresolutiën 25 April 1811. Het verlof tot collecteeren was er nu wel, maar de collectanten ontbraken. De groningsche Joden hadden — en hebben — een beslistén afkeer van het rondgaan met den collecte-zak. Boeten van f 25, later zelfs van f 100, werden, ten minste op 't papier, den onwillige opgelegd. Tevergeefs. Tot heden toe verichten huurlingen, wat liefdewerk behoort te zijn.

regeering van koning Lodewijk zich ter harte. De israëlietische scholen en onderwijzers moesten gebracht en behandeld worden op gelijken voet als de overige, zonder eenig regard te slaan op het verschil in godsdienst.

De Commissiën van onderwijs hadden te dezen opzichte de algemeene schoolwetten toe te passen. Bij het onderwijs moest, op last der regeering, de nieuwe bijbelvertaling gebruikt worden, die vanwege het Opperconsistorie der hollandsche-hoogduitsche Joden werd uitgegeven.¹

Zoo zorgde koning Lodewijk voor de belangen zijner joodsche onderdanen. Hij ging verder. Voor de groningsche nazaten van de Maccabaëen opende hij den toegang tot de gewapende burgermacht. Officiersepauletten mochten zelfs niet onbereikbaar zijn voor „de voornaamsten en weldenkendsten” onder hen.

Door zijn overhaast vertrek na zijn troonsafstand, begin Juli 1810, miste de Koning de voldoening te vernemen, dat er reeds vrij wat Joden in de groningsche burgermacht dienden. Joodsche officieren waren er nog wel niet, maar een zevental had het toch al tot den graad van onderofficier gebracht....²

De inlijving van het koninkrijk Holland bij het fransche keizerrijk was een bron van nameloos wee voor bijna alle inwoners. En al heerschte in het departement der Wester-Eems, dat grootendeels van

¹ Stadsresolutiën 9 Augustus 1809. Deze eerste bijbelvertaling door nederlandsche Joden is niet voltooid.

² Stadsresolutiën 2 Juli 1810.

landbouw leefde, niet die schrikkelijke ellende als in de hollandsche handelssteden, de stilstand van zaken veroorzaakte ook hier achteruitgang en verarming. Met hun landgenooten zochten ook de groningsche Joden onder het napoleontisch juk. Menige familie, die nog kort te voren aan het hoofd der gemeente had gestaan, verviel aan de armen ¹

Begrijpelijk is het dan ook, dat de groningsche Joden, evenals hun geloofsgenooten elders, uit volle borst medejuichten, toen die nachtmerrie geweken was en men na Napoleons val weer vrij kon ademen. Het herstel van het Oranjestad begroetten zij met uitbundige vreugde. En toen de Souvereine Vorst den 10den October 1814 Groningen bezocht, werd hem vanwege de joodsche gemeente een hebreuwsch huldigingsgedicht aangeboden, vol oostersche beeldspraak. . . . God zelf toont Zijn macht en bevrijdt de volkeren. Hij zegt: Kom gezegende, vat het nederlandsche, door Uw doorluchtigen Vader nagelaten staatsroer weder op! Groote, verheven man, dien wij door de tijdsomstandigheden, maar nog meer door onze dwalingen, welke wij altijd bejammeren zullen, moesten missen, — wij hebben U thans, dank zij den Hemelschen Vader, weder in ons midden ²

Zulke taal moge ons erg overdreven voorkomen,

¹ Opmerkelijk is, dat zoo goed als alle bescheiden over dezen tijd uit het archief der Israel. gemeente spoorloos zijn verdwenen.

² Dit manuscript, in sierlijke hebreuwsche calligrafie en in rood marokijn gebonden, berust in de Koninkl. Bibliotheek te 's Gravenhage (n°. 75 E 1). De bijgevoegde nederlandsche vertaling lijkt mij niet veel zaaks en is leelijk uitgevoerd.

ze vertolkte ongetwijfeld het gevoel, dat de groningsche Joden destijds bezielde. Ondergang hadden gedreigd; onvoorziens was redding opgedaagd. Wat wonder, dat hart en mond overvloeiden van dankbaarheid

III. DE JOODSCHE GEMEENTE NA 1814.

Met de regeering van Willem I verandert de positie van de Joden tegenover het stadsbestuur geheel en al. De band, in den franschen tijd los gemaakt, wordt dan doorsneden. Niet door Burgemeester en Wet-houders, maar door den Minister van Eeredienst zal, namens den Koning, gedurende de eerstvolgende halve eeuw in hoogste instantie over de joodsche aangelegenheden worden beslist.

Het laatste ingrijpen van den groningschen magistraat in de interne zaken der joodsche gemeente betrof een ernstig geval, waaruit tevens blijken zal, dat, al worden de burgemeesters thans voortdurend met nieuwe werkzaamheden belast, er aan den anderen kant dingen zijn, waar hun ambtsvoorgangers zich wel mede te bemoeien hadden, maar die nu geheel buiten de burgemeesterlijke bevoegdheden liggen.

Zekere heer L. M. Perel had jarenlang als kerkelijk besnijder (mohel) de jonge knaapjes in den bond van Abraham opgenomen. Maar hij was oud geworden en wel bedaagd, en zijn zeer verantwoordelijke taak ging hem niet goed meer af. Parnassijs gaven hem, eerst bedekt, daarna duidelijk te verstaan, dat het voor hem tijd werd zijn emeritaat aan te vragen. De heer Perel echter had wel telken jare op het Loofhuttenfeest in

Kohelet ¹ gelezen van een tijd van komen en een tijd van gaan, — maar verstaan had hij 't niet. De zaak werd ernstig. Heelkundigen kwamen er bij te pas. Het gevaar was niet denkbeeldig dat, tengevolge van 's heeren Perel's verkeerde manipulatiën, de oer-groningsche Joden in mannelijke lijn zouden verdwijnen en de gemeente alleen door toetreden van nieuwe elementen voor uitsterven kon behoeft worden. Te einde raad wendden de bestuurders zich tot den burgervader. Niet te vergeefs, zooals onderstaande beslissing genoegzaam bewijst.

De Burgemeester der stad Groningen, gezien en overwogen hebbende het adres van de directie der israelietische gemeente alhier, houdende een kennisgeving dat een der leden van hun gemeente, Lazarus Mozes Perel genaamd en hier woonachtig, wel sedert lange jaren het besnijden der kinderen ² naar de principes van hunnen godsdienst hadde uitgeoefend en ook in dien tijd met een goed gevolg, doch dat hij daarin alsnu eene zoodanige ongeschiktheid en onbeheerbaarheid, wellicht door zijn ouderdom veroorzaakt, had aan den dag gelegd, dat het voor de Maatschappij van het uiterste belang was dat hij van de verdere uitoefening der besnijdenis wierd geweerd, iets 't welk de requestanten staafden met attesten van bevoegde chirurgijns dezer stad, welke onderscheidene kinderen door hem, Lazarus Mozes Perel nu laatst besneden, hadden behandeld en bevonden dat dezelve aan ernstige, zelfs gevaarlijke toevallen, het gevolg van de aan dezelve geapliceerde besnijdingen, langen tijd hadden gelaboreerd. Met wijders klachte, dat zij gezegden L. M. Perel deswegens bereids hadden onderhouden en hem doen opmerken het hoogst noodzakelijke, dat hij zich voor het toekomstige van het doen der besnijding onthield, doch zonder eenige vrucht.

¹ Prediker.

² Lees: der jongetjes.

Dat zij derhalve zich verplicht vonden de autoriteit van den Heer Burgemeester in te roepen, ten einde door denzelfden ter voorkoming van de nadeeligste gevolgen voor de Maatschappij ten deze efficacieuslijk werd voorzien,

Gezien de attesten van de Heeren Chirurgijs F. J. Ter Borgh en A. I. Buissingh,

Gehoord de requestanten in hunne qualiteit, gelijk ook de beklaagde Lazarus Mozes Perel,

Overwegende dat het genoegzaam gebleken is, dat de beklaagde geen geschiktheid noch capaciteiten meer heeft, langer de besnijdenisse der kinderen bij de Joodsche gemeenten uit te oefenen, ja, dat het zelfs voor de Maatschappij van bijzonder belang is geworden, dat hij voor het toekomstige ter voorkoming van nog ergere ongelukken daarvan worde geweerd,

Besluit:

Art. 1.

Aan Lazarus Mozes Perel, lidmaat der Israel. Gemeente hier te Groningen, wordt mids dezen ten ernstigste verboden van nu af aan ooit weder eenige besnijdenisse van kind ofte kinderen, hetzij hier of elders² te doen en hij dienvolgens op 't nadrukkelijkst gelast zich daar zorgvuldig van te onthouden.

Art. 2.

De directie der Israel. Gemeente in deze stad wordt wel speciaal gelast om toe te zien en te waken, dat stiptelijk door Lazarus Mozes Perel dit verbod worde in acht genomen; bij onvermoedelijke contrairie bevindingen hiervan dadelijk kennis te geven aan Mijnheer den Burgemeester dezer stad, en van deze dispositie publicatie te laten doen, zoo

² Dit lijkt veel op een — goedbedoelde — machtsoverschrijding door den Burgemeester.

in de synagoge van de gemeente binnen deze stad, als van de onder haar opperrabbijnschap ressorteerende gemeenten.

.

De Burgemeester voornoemd
W. W. Jullens.¹

Deze beslissing was tevens de zwanenzang van den groningschen Burgemeester in zijn hoedanigheid van curator over de joodsche gemeente.

Wat de Bataafsche Republiek theoretisch had vastgesteld, Lodewijk Bonaparte getracht had in praktijk te brengen, dat werd een feit onder de regeering van Willem I; de transformatie van een op nederlandschen bodem levend deel der joodsche natie in nederlandsche staatsburgers, al of niet behoorende tot een bij de wet erkend kerkgenootschap.

De rabbi's werden opperrabbijnen, mettertijd gedost in toga en baret, naar nederlandsch-hervormd model. De Joden ontpoppen zich tijdens het overgangstijdperk als Israëlieten. Zelfs ontbreekt het niet aan pogingen om deze naamverandering te rechtvaardigen, omdat . . . „aan het woord Joden een kwade beteekenis gehecht wordt”.² Een betoog, getuigende van even groot gemis aan historischen zin als van weinig gevoel van eigenwaarde. Ware het juist, en

¹ Stadsresolutiën, 7 Februari 1814. Het was een der eerste regeeringsdaden van Burgemeester Jullens. Den 4en Februari 1814 noemt hij zich nog *Maire*; den 8en Februari verschijnt zijn eerste burgemeesterlijke publicatie. Zie de Prov. Gron. Courant van die datums.

² „Iets over den naam Israëliet en Jood”. Jaarboeken der Israëlieten, 1838, p. 360.

vond het voorbeeld navolging, dan zouden Lumey van der Marck en zijn Geuzen aanspraak mogen maken op omdooping, — want de groote meerderheid der Vlamingen gebruikt „Geuzen” als scheldwoord; dan zou de klank van den Oranjenaam in nederlandsche ooren aan welluidendheid moeten verliezen, omdat de katholieke Ieren met „Orangist” juist niet hun hoogachting en toegenegenheid aan den dag plegen te leggen.

Hoe het zij, officieel werden de Joden verdrongen door de Israëlieten, die, het kan niet ontkend, over 't algemeen met ijver de belangen gingen dienen van het land, welks aangenomen kinderen zij sedert 1796 waren geworden. Dit was niets meer dan de lofwaardige vervulling van een duren plicht. Jammer dat velen onder hen zoo spoedig de rechten vergaten, die de joodsche gemeenschap behield op een deel van hun werkkraft, hun geldelijke offers, hun liefde bovenal. Die broeders en zusters, in staatsrechtelijken zin Nederlanders geworden, rekenden zich nu geheel los van het Jodendom; een opvatting, waartegen spiegels en straatjongens, — groote en kleine — mitsgaders kwaadgeluimde christelijke wederhelften, voortdurend protesteerden. Die cederen van den Libanon wenschten niets liever dan voor eiken of beuken door te gaan; die rozen van Saron waren nooit meer in haar nopjes dan wanneer men hen voor leliën of voor madeliefjes aanzag. Wat zich natuurlijk op een of andere wijze moest wreken. Want de oude Barend had 't toch maar bij het rechte eind, toen hij ten overstaan van de heeren Kegge en Hildebrand filosofeerde: „Je kent de natuur van

een ding niet dwingen. Je *kent* 't wel dwingen, maar dwingen en dwingen is twee; en als je een ding dwingt, dat nou eigenlijk niet gedwongen kan worden, wat heb je dan? Dan plaag je je zelve". En je wekt den spot op van de toeschouwers, — had hij er bij kunnen voegen.

Hier ter stede werd het gewoonte, op den kansel en in berichten voor de joodsche persorganen bijv., bij voorkeur te spreken van „Groningen's Israël", dat zich in de 19e eeuw vooral onderscheidde door loffelijke zucht naar maatschappelijke ontwikkeling.

De eerste stap in deze richting werd gedaan, toen men in 1815 het Instituut *Tiphéret Bachurim* (Sieraad der jongelingen) stichtte, dat zich de beschaving der jeugdige groningsche Israëlieten ten taak stelde. Men doceerde er Nederlandsch, Fransch, reken- en aardrijkskunde, Hebreeuwsch „en verder al hetgeen op de beste Nederduitsche scholen" geleerd werd. De vorderingen, die de leerlingen er maakten, heetten „buitengewoon groot". Een bevoegd beoordeelaar, de hoogleeraar Muntinghe, legde meermalen „de uitnemendste getuigenis" af van de kennis, die de leerlingen van het Hebreeuwsch bezaten.¹

Aan het Instituut was een school verbonden, waar de kinderen van minvermogenden gratis onderwezen werden. Dit was mogelijk, doordien de regeering de

¹ Mr. H. O. Feith, Redevoering p. 153. Niet lang geleden werd hier ter stede een lapidaire inscriptie, waarvoor men steeds Hebreeuwsch placht te gebruiken, in het Nederlandsch gesteld, omdat ze, gelijk de officieele redenaar mededeelde, anders voor het overgrootste deel der groningsche Israëlieten niet te ontcijferen ware geweest.

inrichting finantieel steunde. Trouwens de gemeente zelf werd, op gelijken voet als de overige kerkgenootschappen, uit de staatskas gesubsidieerd. Bij de armoede, een der naweëen van den franschen tijd, die de eerste regeeringsjaren van koning Willem kenmerkte, kwam die geldelijke steun goed van pas. Hoe hoog de nood wel geklommen was, blijkt het best uit de publicatie, waarmede parnassijs het heuglijk feit der subsidieering aan de gemeente lieten bekend maken. Zij hadden, bij het opmaken van de begrooting van eeredienst en armenzorg voor 1820, „’s Heeren zegen op de gemeente van den hemel zien nederdalen”.

Uwe armen zullen niet minder bedeed worden dan te voren; de renten der gemaakte schulden zullen op tijd prompt betaald worden; uwe arme en behoeftige kinderen zullen in godsdienst, zeden en wetenschappen onderwezen worden; — en dat alles, zonder dat gij voor het jaar 1820 zult gequotiseerd worden in drukkende contributiën.

En dat alles hebt gij te danken eensdeels aan de genade en gunst van Zijne Majesteit onzen geliefden en geëerbiedigden Koning en Vader des Vaderlands, voor wiens welzijn en lang leven gij geen innerlijke gebeden genoeg hemelwaarts kunt zenden; want het is op Hoogstdezelfs bevel, uit dat ’s lands algemeene kas en uit de bijzondere kas der gemeente, die gij bewoont, aanzienlijke sommen worden uitgereikt, zoo tot onderstand van uwen eeredienst en steun uwer armen, als tot handhaving van uwe godsdienstige armen-school. Anderdeels hebt gij dat gunstig resultaat te danken aan de zuinigheid uwer bestuurders.... Gij allen hebt hel uwe hiertoe bijgedragen. Het vertrouwen dat gij in hen hebt gesteld, de gehoorzaamheid aan uwe Overigheid betoond, de verknochtheid aan den eeredienst uwer voorouders, hebben u zonder veel morren zware contributiën doen bijdragen, waarvan gij thans in ’t toekomende jaar zult bevrijd zijn. Nu kunt gij Gods zegen en genade jegens u zien.....

Thans stellen uw bestuurders wederkeerig vertrouwen in hunne goede gemeente en twijfelen geenszins of een ieder zal, nu hij onder geen dwang van belasting staat, vrijwillig en gul voor de armen naar zijn vermogen offeren, zijn giften tot instandhouding van den eeredienst en handhaving van de godsdienstige armenschool vermeerderen, opdat hij zich de genade des Allerhoogsten waardig make en heil en zegen hem volgen.*

Naar den zalvenden toon van dit stuk te oordeelen, kan men niet zeggen, dat heeren parnassijns er sedert de emancipatie in fierheid van karakter op vooruit waren gegaan. Die hemelsche zegen bij het opmaken der begrooting, die honigzoete zelfvoldane stemming, opgewekt door den koninklijken zilverregen, maken geen prettigen indruk. Hoe gunstig steekt daarbij af de houding hunner voorgangers in 1796 en 1800, die gaven en giften weigerden en alleen verlangden op eigen beenen te mogen staan. Maar dat waren nog onbeschaafde achttiende-eeuwsche Joden....

Nog eenmaal heeft Willem I de joodsche gemeente zijn welwillendheid doen blijken, en wel toen hij uit zijn private kas vierhonderd gld. schonk als bijdrage tot een nieuw lijkenhuisje op de begraafplaats, waarvan de „daarstelling” er negenhonderd kostte.

Al etende krijgt men, naar het fransche spreekwoord, trek. Toen in 1837 het gerucht liep, dat de Koning Groningen weder met een bezoek vereeren zou, besloot de kerkeraad „zich deze gelegenheid te nutte te maken, om Zijne Majesteit een geldelijke ondersteuning van twintig duizend gulden te vragen, tot de oprichting van een nieuw israelietisch kerkgebouw

* Notulen der Israël. gemeente 15 Augustus 1819.

binnen deze stad." De advocaat-consulent der gemeente, Mr. I. L. Schaap, zou het rekest opstellen.¹ Inderdaad was de Koning op 12 en 13 Juni in deze stad. Of echter Mr. Schaap met het rekest niet klaargekomen is, of dat de gelegenheid ontbroken heeft het Zijne Majesteit aan te bieden, zeker is, dat de nieuwe synagoge voorloopig alleen nog als kasteel in Spanje gebouwd werd. De veronderstelling is derhalve niet te gewaagd, dat er van de gedroomde twintig mille al heel weinig in de gemeentekas is terechtgekomen.

Deze teleurstelling belette Groningen's Israël evenwel niet, steeds moedig voort te schrijden op het pad van beschaving en verlichting, gelijk dit van trouwe onderdanen van koning Willem I niet anders kon verwacht worden. Ook de Israëlieten toch laafden zich gretig aan het water-en-melk-liberalisme, dat toentertijd de tafeldrank was van alle menschen van fatsoen. En niet zonder succes. Reeds in 1826 kon de voorzitter van den kerkeraad met genoegen constateeren, dat „de goede zeden door de leden der gemeente dagelijks meer en meer worden gecultiveerd,” wat hij, voorzitter, toeschreef aan „de onvermoeide vermaningen en stichtende leerredenen van den opperrabbijn”.² Dit was destijds R. Salomo Joseph Rosenbach, die, na van 1821 tot 1824 als Dajan³ werkzaam

¹ Notulen der Israël. gemeente 4 Juni 1837, Mr. I. L. Schaap nam sinds 1824 het secretariaat waar, voorloopig zonder salaris; maar hij mocht den titel van advocaat-consulent der Israël. gemeente te Groningen voeren.

² Notulen der Israël. gemeente 6 Januari 1826.

³ Rabbinaal-assessor.

te zijn geweest, tot 1848 het opperrabbinaat bekleedde.

Kort na zijn overlijden brak er in den boezem der gemeente een ernstige twist uit.

Het kerkbestuur wilde den eeredienst in de synagoge reorganiseeren en achtte het meest geschikte middel daartoe, de invoering van koraalgezing. Dit was een nieuwigheid, die velen mishaagde. In de zeventiende eeuw had men in de Ned. Hervormde kerk een dergelijken twist gekend over het orgelspel bij de godsdienstoefeningen, waarin, zooals bekend, Constantijn Huygens aan den kant der orgelpartij meegestreden heeft. Daar ging 't om het behoud of de afschaffing van een bestaand gebruik; hier gold het echter de invoering van iets nieuws naast de inzettingen der vaderen. De opperrabbijn *ad interim*, de heer B. Dunsus te Leeuwarden, schaarde zich aan de zijde van de anti-koorpartij. Zijn argumenten vermochten evenwel het kerkbestuur niet te overtuigen. Er kwam een koor en dientengevolge splitsing in de gemeente. Tal van leden traden uit het kerkelijk verband en stichtten een bijzondere gemeente, *Teshuat Israël*, „Hulpe Israëls” genaamd, die eerst in een particuliere woning haar bijeenkomsten hield, later aan het Zuiderdiep een eigen synagoge stichtte.¹

De omelet was niet waard er zooveel geruchts om te maken. En er rezen al heel spoedig moeilijkheden. De leden van *Teshuat Israël* hadden, bij hun uittreding uit de gemeente, alle rechten op de eigen-

¹ Zij werd bij Kon. besluit van 14 Dec. 1852 als bijzondere gemeente erkend.

dommen der synagoge moeten prijs geven. Niettemin maakten de afgescheidenen aanspraak op het kosteloos gebruik van de begraafplaats buiten de Boteringepoort. De hoofdgemeente verzette zich hiertegen. De mannen van *Teshuat Israël* hielpen eerst zichzelf, door den toegang tot de begraafplaats te verbreken en hun dooden ter aarde te bestellen; daarna riepen zij de hulp in van Burgemeester en Wethouders. En niet te vergeefs. Want B. en W. stelden de hoofdgemeente in het ongelijk. Deze toch „had bedenkingen aangevoerd, die geheel op kerkelijken grondslag rusten, wier waarde wij noch beoordeelen, noch erkennen. Onze plicht is te waken, dat de publieke orde niet geschonden, de wet niet overtreden worde door de gevolgen van geschillen, die tusschen de beide israëlitische gemeenten onderling bestaan”. Gaf de hoofdgemeente niet toe, dan zouden Burgemeester en Wethouders „den Raad voorstellen, maatregelen te nemen ten einde het gemeentebestuur de administratie der begraafplaats voor Israëlieten op zich neme, zooals zulks met de beide andere begraafplaatsen het geval is”.²

De regeering in Den Haag, die er ook in gemoeid werd, was echter, hierin voorgelicht door de „Hoofdcommissie voor de Israëlieten”, meer op de hand van de tegenpartij. Het gevolg was, dat *Teshuat Israël* omzag naar een erf voor een eigen begraafplaats. Op een lap gronds buiten de Heerepoort vestigde men zijn keus. Hiertegen rees verzet van de omwonenden. Ten slotte werd de quaestie opgelost toen Burge-meester en Wethouders, op verzoek van den Raad,

² Missive van 22 Sept. 1854.

de oude begraafplaats tusschen beide partijen verdeelden. Een voetpad zou de leden van *Teshuat Israël* na hun dood scheiden van de stoffelijke overblijfselen der trouwgeblevenen.

Zoo keerde de rust weer, maar de verzoening bleef voorshands uit. En het heele geval had juist niet gestrekt om de waardigheid der israëlietische gemeenten naar buiten te verhoogen.

Dat dachten de mannen der hoofdsynagoge wel te bereiken door het aanstellen van een nieuwen opperrabbijn. Ditmaal moest het een zijn, die aan theologische bekwaamheid ook groote algemeene kennis paarde. Onder de nederlandsche rabbijnen kon men geen keus doen. Men wendde zich om voorlichting tot de buitenlandsche autoriteiten op dit gebied, want niet minder dan achttien geestelijken uit alle oorden van Duitschland dongen naar de eer, als zieleherder aangesteld te worden van de Israëlieten in stad en provincie Groningen. Na lang en zorgvuldig wikken en wegen werd 7 September 1852 met twaalf van de vijftien stemmen tot opperrabbijn gekozen Dr. Jacob Rosenberg, Provinciaal Rabbijn te Fulda in Keur-Hessen.

Niet gering was de dunk, dien men van den nieuwen herder koesterde. Hij was „een volmaakt en algemeen geacht geestelijke”, die zich ongetwijfeld „de sympathie van rijk en arm, van meer liberaal en orthodox” zou weten te verwerven: „een man van wijsgeerigen geest”, geschikt „om alle vredebreuken te heelen en op den duur te voorkomen”.¹

¹ Notulen der Israël. gemeente, 7 Sept. 1852.

Ruim acht jaar, van Mei 1853 tot ultimo December 1861, is Dr. Rosenberg opperrabbin te Groningen geweest. Maar op de te hooggespannen verwachtingen volgden bittere teleurstellingen. „Volmaakte” menschen zijn nu eenmaal moeilijk te vinden, zelfs onder opperrabbijnen. Maar hier schijnt al heel spoedig tusschen herder en kudde zich een verregaande *incompatibilité d'humeurs* geopenbaard te hebben, dat van vruchtbaar samenwerken niets terecht kwam. Er bestond wellicht te groot verschil in opleiding, aanleg, literairen smaak tusschen den geestelijke en het beschaafde deel der gemeentenaren. Poëtische ontboezemingen van een Jehuda Halevy, een Ibn Gabirol en andere spaansch-joodsche dichters waren vermoedelijk minder naar de gading van de groningsche Israëlieten dan de „Overwintering op Nova-Zembla” of, bij zin voor het comische, „Pieter Spa naar Londen”. Verdiepte Zijn Weleerwaarde zich in de filosofische bespiegelingen van Saädjah's „Emmunot we-Deot”,¹ zij blaakten van geestdrift voor den pas verschenen „Max Havelaar”.

Ook bleef de hoop, dat door bemiddeling van den voorganger de kloof tusschen hoofdgemeente en *Teshuat Israël* gedempt zou worden, on vervuld. Eerst in 1881 is de hereeniging tot stand gekomen.

Zoo kon het geschieden, dat de opperrabbin allen omgang ging mijden, zich meer en meer terugtrok en het leven van een kamergeleerde ging leiden;

¹ „Geloof en Wetenschap”. Het voornaamste werk van Saädjah Gaon van Fajum (Pitom) in Egypte, joodsch wijsgeer uit de 10de eeuw.

wat Dr. Rosenberg des te gemakkelijker viel, omdat hij inderdaad een geleerde was.

Maar daarvoor, meende de kerkeraad, had men hem hier niet tot opperrabbin benoemd. Een der leden maakte zich tot tolk van de naar 't schijnt vrij algemeene ontevredenheid, door voor te stellen den herder „tot een meer werkzaam en voor de gemeente nuttig leven aan te sporen”.¹

De kerkeraad besloot nu den opperrabbin te verzoeken in plaats van eenmaal in de maand, zooals tot nog toe gebruikelijk was, voortaan om de veertien dagen een predikatie te houden.

Want prediken deed Dr. Rosenberg heel mooi. Nog kort geleden, bij de inwijding van de vergroote synagoge,² had hij zijn gehoor onder den indruk gebracht van zijn rede naar aanleiding van Exodus XXV vs. 8 „En zij zullen Mij een heiligdom bouwen, dat Ik in hun midden wone,” en bij het nagebed had hij allen diep geroerd, toen hij 's hemels zegen afsmeeke voor „vaderland, koning, gewest, gemeente en alle menschen”.

De opperrabbin echter was van meening, dat zijn kudde, ten einde haar geestelijke digestie niet te bederven, *des Guten nicht zu viel* moest hebben. Ook lijkt de vraag, of men de nuttigheid bij den rabbin opwekte of, bijaldien reeds aanwezig, verhoogde door zijn preeken-productie te bevorderen, voor discussie vatbaar. Hoe dan ook, de opperrabbin sloeg de uitnoodiging in den wind.

¹ Notulen der Israël. gemeente 30 Maart 1859.

² 6 October 1858.

Nu werd hem door den kerkeraad *gelast* tweemaal 's maands te prediken. Waarop Zijn Wel-eerwaarde antwoordde, dat hij daarover zelf te beslissen had.

Maar nu werd de kerkeraad boos. Nog versch was de herinnering aan het jaar '48. Hadden de Franschen toen niet hun koning Lodewijk Philips weggejaagd? „*Se soumettre ou se démettre*”! klonk nu den groningschen opperrabbijn in de ooren. Maar deze verkoos het een noch het andere te doen. Zijn benoeming was indertijd „vom König bestätigt”, — en, meende hij, de Koning, wiens leus was „*Je maintiendrai*,” zou ook hem wel in zijn ambt handhaven. Maar de regeering hield zich neutraal. Juist in die dagen werd de opheffing van de departementen van Eeredienst voorbereid,¹ en werd in het israëlietisch kerkgenootschap elk ressort, ja, elke gemeente zoo goed als autonoom verklaard.¹

In de ressortale vergadering van 28 October 1860 wordt er door den voorzitter op gewezen, „hoe de opperrabbijn zijn geestelijke roeping òf volstrekt niet begrijpt òf schijnt niet te willen begrijpen; dat bovendien schier niemand der leden van deze gemeente of dit ressort eenig nut van hem heeft; dat hij aan velen verdriet veroorzaakt en zich hoegenaamd niet bekommert om het lief of leed der individueele leden der gemeente en evenmin om het godsdienstig onder-

¹ Zij werden 21 April 1862 vervangen door bijzondere afdeelingen; in Januari 1868 hersteld; in Juli van dat jaar wederom als bijzondere afd. onder andere ministerieele departementen gesteld, om ten slotte met 1 Januari 1871 definitief te worden opgeheven.

wijs der jeugd en hare zedelijke opleiding en vorming; kortom, dat hij is een ambtenaar, die zich niet stoort aan de wettige kerkelijke autoriteit; die volstrekt niets goeds sticht, maar veeleer het goede, dat anderen wenschen te stichten, dikwijls tegenhoudt. Daarom, en vooral wegens de verregaande minachting, die hij voor de besluiten van Parnassijs en den Kerkeraad betoont, is men in het algemeen van gevoelen, dat het raadzaam en wenschelijk is zich te ontdoen van den tegenwoordigen opperrabbin¹."

Met zeven tegen één stem werd besloten zich met ultimo December 1861 van Dr. Rosenberg te „ontdoen”.

Moeilijk valt het uit te maken, of deze beslissing in alle opzichten aan de eischen der billijkheid voldeed. Daartoe zou ook de *altera pars* gehoord moeten worden. En dit is onmogelijk. Dr. Rosenberg behoort reeds lang niet meer onder de levenden en een schriftelijke verdediging van zijn gedragslijn ontbreekt. Wie weet hoeveel verborgen leed hij in stilte gedragen heeft, omdat zijn opvatting van wat „goed” en „nuttig” voor de gemeente was, verre afweek van die van heeren bestuurderen! De oorzaak van de verwijdering moet stellig dieper gelegen hebben dan in 't verschil van letterkundig ideaal. Maar aan den anderen kant mag men vertrouwen, dat een college, waarin mannen als Dr. L. Ali Cohen, U. S. Oppenheim, Dr. J. F. Cohen, Mr. L. J. Schaap e. a. zitting hadden, geen onrechtvaardig vonnis geveld zal hebben. In ieder geval was duidelijk gebleken, dat de gro-

¹ Notulen der Israëlitische gemeente 28 October 1860.

ninger israëlietische kerkeraad durfde door te tasten, als hij dit noodig oordeelde.

Dat ondervond ook de secretaris der gemeente, die, naar 't oordeel der heeren, te veel slabbakte met het bijhouden der notulen. Ook van hem ontdeed de kerkeraad zich en in zijn plaats werd benoemd ¹ de heer Mr. B. I. Cohen, die thans het ressort Groningen vertegenwoordigt in de Centrale Commissie, het hoogste bestuurscollege van het Ned. Israël. kerkgenootschap.

Al den tijd dat Mr. B. I. Cohen het secretariaat bekleedde, en nog lang daarna, bleef de gemeente zonder eigen opperrabbijn. Op de hooge verwachting was een des te dieper ontgoocheling gevolgd, waarvan men eerst moest bekomen voordat men de proef opnieuw ging wagen. Tot 1888 werd de behartiging van de geestelijke belangen *ad interim* opgedragen aan den heer Jirmijahu Hillesum, opperrabbijn te Meppel.

Meer dan een kwart eeuw moest verloopen eer de bestuurders uit den tijd van Dr. Rosenberg het aardsch tooneel hadden verlaten en vervangen waren door mannen, met ongerepte illusies in de richting van het opperrabbinaat. Het jonge geslacht, daarover was men 't vrijwel eens, had meer leiding noodig. Want wel was in al die jaren het vereenigingsleven sterk toegenomen en viel vooral een sterke neiging naar feestelijke bijeenkomsten te constateeren, — blijkende uit den bijna stereotiepen aanhef van de groningsche berichten in de joodsche persorganen: „Groningen's

¹ 13 November 1860.

Israël heeft weder een schoon feest gevierd" — maar terecht zag men in, dat de gemeente, met het oog op de toekomst, meer en degelijker geestelijk voedsel behoefde dan op feestvergaderingen pleegt verstrekt te worden.

En men behoefde 't nu niet meer buitenslands te zoeken; binnen de nederlandsche grenspalen kon men een goede keus doen. Dank zij de moeitevolle zorgen van een intellectueel en moreel hoogstaande persoonlijkheid als Dr. Dünner, was het Ned. Israël. seminarium te Amsterdam in een modelschool herschapen, waar de studenten, na een letterkundige propaedeusis doorloopen te hebben, in de vakken der joodsche en algemeene theologie onderwezen worden. De groningen'sche gemeente had het voorrecht een leerling van deze inrichting tot haar geestelijken leidsman te krijgen, die niet alleen, naar het oordeel van bevoegden, uitmunt door buitengewone wetenschappelijke ontwikkeling, maar daarbij een man is van veel menschenkennis en van nobel karakter. Het was de heer Abraham Van Loen, die 2 Mei 1888 met 17 van de 21 uitgebrachte stemmen tot opperrabbijn gekozen werd.

Ongetwijfeld ware het tegen den zin van den heer Van Loen, wiens bescheidenheid zijn geleerdheid evenaart, indien hier uitgeweid werd over het vele goede, door hem gedurende zijn vijftienjarig verblijf hier ter stede tot stand gebracht.

Alleen zij gewezen op de stichting van de leerschool voor Tora- en Talmudstudie „Ets Chajim" (Boom des levens); — en op den cursus in de hebreuwsche taal, waaraan de heer Van Loen met

zooveel liefde zijn zorgen wijdde; maar die, na zijn vertrek, bij gebrek aan leiding; ophield te bestaan.¹ Ongaarne zag men den waardigen man, die zich door zijn tact en beschaafd optreden ook buiten den kring der joodsche gemeente veler hoogachting verworven had, in November 1903 naar de residentie vertrekken, waar hem een breeder arbeidsveld wachtte.

In het begin dezer eeuw werd de wensch levendig, de synagoge aan de Kleine Folkingestraat door een nieuw gebouw vervangen te zien. Het getal Israëlieten te Groningen was van vierhonderd in 1798 tot ongeveer drie duizend geklommen. Voor zulk een gemeente was het oude gebouw, op de kerkelijke hoogtijden althans, te klein. Een ruime, sierlijke tempel, een stad als Groningen waardig, zou eerlang de oude synagoge vervangen, die door herhaalde verbouwingen ook aan matig gestelde eischen der aethetica niet meer voldeed.

De bezwaren verheelde men zich geenszins. Men zag hoe velen — wat uitblinkt door positie of vermogen in de eerste plaats — zich verre houden van de kerk; sommigen uit overtuiging; anderen, omdat het huns inziens niet „gekleed” staat, er zich wel mee te bemoeien; weer anderen, lang niet mal in eigen oogen, wyl zij meenen hun tijd en geld productiever te kunnen besteden. Ook kon het niet onbekend zijn, hoe Jong-Jodendom — *spes Israelis* — over

¹ Juist dezer dagen is weder een cursus in de hebreuwsche taal opgericht, die geleid wordt door den Eerw. heer M. Van Gelderen.

't algemeen beslist de voorkeur schenkt aan de Harmonie boven de synagoge, wat juist niet altijd bevorderlijk is voor de harmonie tusschen kinderen en ... grootouders, — zijnde de ouders meerendeels „daar al overheen.” En zoo Jan Rap, volgens de Génestet, zijn godsdienstoefening, onder 't genot van een sigaar, liefst houdt in de vrije natuur, daarbij misschien gedreven door de zorg voor zijn gezondheid, die hem het niet of al te zeer geventileerd kerkgebouw doet mijden, — voor Levie Rap, zijn broeder naar den geest, kan deze verzachtende omstandigheid niet gelden, want hij houdt synagoge in het koffiehuis, met keu of speelkaarten in de hand.

Bovendien kon evenmin ontkend worden, dat naar den geest des Jodendoms een synagoge eigenlijk iets is van secundair belang; ... dat niet de architect, doch de vrome zin der geloovigen een huis tot huis des gebeds maakt; dat Israëls profeten en wijzen zich afkeurend uitlaten over de zucht, mooie tempels te stichten ten koste van noodzakelijker instellingen, als bijvoorbeeld school en badhuis.¹

Waar men evenwel de overtuiging bezat ten dezen zijn plicht vervuld en met ruime hand in de behoeften voorzien te hebben, daar achtte men zich ten volle gerechtigd tot den bouw eener synagoge over te gaan, die uiterlijk en inwendig aan de eischen des tijds beantwoordde. Met algemeene stemmen nam de

¹ Men zie de krasse uitspraken hieromtrent in den Jeruzalemschen Talmud, tractaat Pea cap. VIII en tractaat Shekalim cap. V.

kerkeraad¹ het daartoe strekkend besluit. En op Vrijdag 23 Maart 1906 had de plechtige inwijding plaats in tegenwoordigheid van Zijn Excellentie den Commissaris der Koningin, den Heer Burgemeester en tal van andere autoriteiten.

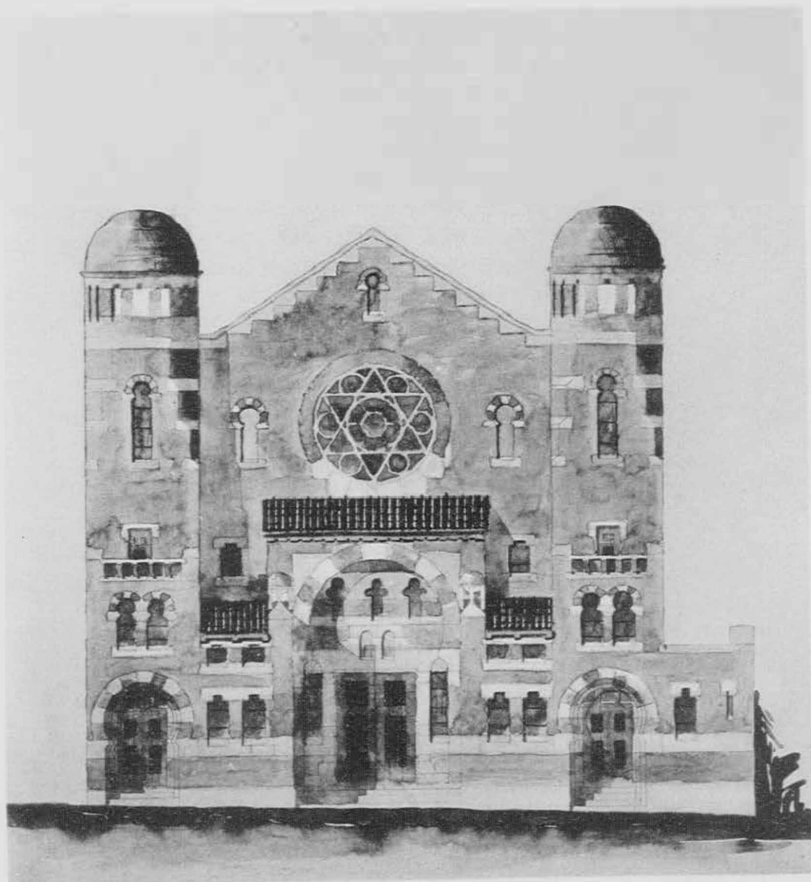
Wat het gebouw zelf betreft, de Prov. Gron. Courant vermeldt hiervan het volgende:²

De nieuwe synagoge te Groningen heeft in haar grondvlak den vorm van een T met aan de voorzijde twee zijbanken tot verbinding van de zijarmen, en zij is aan de achterzijde afgesloten door een halfcirkelvormigen uitbouw, waarin de plaats voor de ark.

In het midden voor de ark bevindt zich de biema waarop de wet gelezen wordt, met het Parnassijs-gestoelte. De ark sluit zich in het grondvlak daarachter aan met een breeden marmeren trap van 6 treden hoog, waarop in het midden het spreekgestoelte voor den opperrabbin. In het schip der synagoge bevinden zich 363 en in de zijarmen 116 zitplaatsen. Rondom de synagoge boven bevinden zich de vrouwengalerijen met 148 zitplaatsen, afgesloten door gemetselde balustrades, waarop hol bewerkte gegoten ijzeren ornamenten, als een fijn netwerk tot geheele afsluiting, overeenkomstig den ritus van den Joodschen godsdienst. Het gekoepeld plafond is gedeeltelijk van steen en hout, rijk beschilderd met ornament. Het begrip van ruimte komt daardoor goed tot zijn recht; men heeft direct een overzicht van de geheele synagoge, waarin geheel het Oostersch cachet is gelegd. De dagverlichting is verrassend wanneer men in aanmerking neemt, dat de synagoge geheel is ingebouwd. Al de ramen zijn van glas in lood en rijk met verschillende kleuren van cathedraalglas samengesteld. Het

¹ Dit lichaam was toen saamgesteld uit dezelfde leden als thans — met uitzondering van den heer S. H. v. d. Rijn en schrijver dezes — benevens de heeren L. Schaap en Mr. M. Polak, laatstgenoemde nu te Rotterdam woonachtig.

² Prov. Gron. Courant van 21 Maart 1906, 3de blad.

NIEUWE SYNAGOGUE.

rosetraam in den voorgevel heeft een uitstralend karakter, als middenpunt de wetstafelen, met ornament als vullingen zich in een geheel oplossende. De ramen op de vrouwen-galerijen en de zijbanken zijn gevuld met perspectieven, als het ware eene voortzetting van de kolommen en bogen aldaar, terwijl de groote ramen in de zijarmen eenzelfde karakter hebben als het rosetraam, doch grootscher opgevat en van Hebreeuwsche teksten voorzien. De ark als het middenpunt der synagoge is van bijzondere conceptie; in het midden de groote eikenhouten deuren, hier en daar afgezet met goud en groene biezen en voorzien van zwaar rijk koperbeslag. Weerszijden van deze deuren heeft men twee geornamenteerde kolommen, welke het bovengedeelte dragen, die de wetstafelen bevatten, afgedekt met de koningskroon en waaromheen zijn gegroepeerd vakken, waarin verschillende opschriften in Hebreeuwsche letteren, de top bekroond met het schild van David, en op zijde afgesloten met ornamentale electrische lampen. Het geheel is rijk beschilderd en zal later, als ook het muurwerk der synagoge beschilderd is, een aansluitend geheel uitmaken. Vóór de ark hangt de eeuwig brandende lamp. Het ameublement is geheel van Slavonisch eikenhout, met gesneden en ingelegde ornamenten versierd.

De spreekplaats van den opperrabbijn in het midden op de marmeren trap, is het meest rijk behandeld, terwijl de verplaatsbare lezenaar van den voorlezer daarmede in overeenstemming is.

De verlichting is electrisch. Een koperen kroon van bijzondere teekening in Oosterschen trant, met 52 gloeilichten; de koperen standaard op de trappen van de ark en de piedestal op de vrouwengalerij, de eigenaardige vorm van de drielichtkroontjes in de bogen tusschen de kolommen op de vrouwen-galerijen, toonen bijzonder mooi; terwijl de muurlichten als electrische ornamenten opgevat, hoewel bij den eersten oogopslag wat ijl, toch in hun lijnen wel in het karakter blijven.

De bijvertrekken, die bij eene synagoge behooren, als: badhuis, vergaderzalen etc., zijn in het ander, er naast staand gebouw en van uit de synagoge bereikbaar.

Voor kleedkamers en andere gemakken is voldoende zorg

gedragen. In het bijzonder is met de hygiënische eischen rekening gehouden, zoodat dit wel als een model voor de synagoges in ons land kan gerekend worden.

De voorgevel van het gebouw komt niet voldoende tot zijn recht, omdat hij aan de nauwe Verlengde Folkingestraat staat. Wel is daarmede bij den bouw rekening gehouden door de ruime open entree, afgesloten door een gesmeed ijzeren hek, dat door zijn bijzondere lijnen en constructie de aandacht verdient, doch dat bezwaar kon niet geheel worden opgelost.

De monumentale ingang wordt gevormd door een grooten Oosterschen kielboog, schuin afgedekt met groene verglaasde Moorsche pannen, waaraan de uitgebouwde entree's en kleedkamers zich aansluiten, welke expresselijk laag zijn gehouden, en zoo een klein voorpleintje vormende, zijnde deze ingang de entree voor de mannen. — Boven verheft zich de hoog opgaande topgevel met het vroeger beschreven rosetraam. Het middengedeelte is geflankeerd door ruime uitbouwen met ruime bordestrappen naar de vrouwengalerijen. Deze uitbouwen zijn met koepels bekroond, en evenals de geheele synagoge met leien gedekt. Bij de vrouwengalerijen zijn eveneens voldoende kleedkamers en verdere gemakken. — Het geheele gebouw wordt centraal verwarmd met een lagedruk stoominrichting, zoodat het geheel aan de eischen voldoet, die men in dezen tijd aan een gebouw van den 1sten rang kan stellen.

Het gebouw is ontworpen en uitgevoerd door de architecten Tjeerd Kuipers te Amsterdam en J. v. d. Veen alhier.

Met rechtmatigen trots mogen de bouwheeren op hun werk terugzien. Het getuigt van hun goeden smaak en van hunnen artistieken zin.

Op de kerkelijke plechtigheden volgden bijeenkomsten in de Harmonie en elders, waar alle gemeentelieden, zonder onderscheid van stand en rang, aan deelnamen.

Groningen's Israel had een inderdaad zeldzaam schoon feest gevierd.

Vraagt men ten slotte naar de beteekenis van de nieuwe synagoge voor de stad Groningen, dan kan het antwoord tweeledig zijn. In een stadsdeel, dat het oog weinig architectonisch schoons biedt, is op de plaats van een onaanzienlijk huis, een mooi, monumentaal bouwwerk verzezen. Daarbij is het lang geen onverschillige zaak of zij, die aan het hoofd van groote corporatiën staan, met moed en vertrouwen de toekomst tegemoet gaan. De bestuurderen der Nederlandsch-Israëlitische gemeente te Groningen, haar energieke voorzitter in 't bijzonder, hebben getoond te gelooven in den vooruitgang hunner gemeente, in den godsdienstzin en de offervaardigheid der lidmaten, ook in latere tijden.

Dit is een eerbiedwaardig geloof, dat verdient niet beschaamd te worden. Moge het hun, die zich zoo veel moeite en zorgen getroost hebben, gegeven zijn den bloei van de hun dierbare instelling te aanschouwen, tot in lengte van dagen.

VERBETERINGEN.

Blz. 17 reg. 10 v. b. staat 's Heerendag moet zijn: 's Heeren dag.

„ 20	„ 11	„ „	„	Wladislaus	„ „	Wladislaw IV.
„ 35	„ 1	„ „	„	de zak	„ „	den zak.
„ 42	„ 8	„ „	„	excepsionem	„ „	exceptionem.
„ 51	„ 15	„ „	„	9 September	„ „	2 September.
„ 52	„ 11	„ „	„	nochthans	„ „	nochtsans.
„ 74	„ 6	„ o.	„	hen	„ „	ze.
„ 82	„ 8	„ b.	„	d'humeurs	„ „	d'humeur.
„ 88	„ 2	„ „	„	leiding;	„ „	leiding,